

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

u

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCANDA VERGİ MEXANİZMİNİN BÜCƏLƏRARASI
MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ TƏSİRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

ƏLİYEV ELGİZ ÇİNGİZ OĞLU

BAKİ – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fəriz Saleh

“ ___ ” _____ 20__ -ci il

**“AZƏRBAYCANDA VERGİ MEXANİZMİNİN BÜCƏLƏRARASI
MÜNƏSİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ TƏSİRİ”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 – Maliyyə

İxtisaslaşma: “Vergi və vergiqoyma”

Qrup: 612

Magistrant
Əliyev Elgiz Çingiz oğlu

Proqram rəhbəri
i.e.n., dos. Seyfullayev İ.Z.

Elmi rəhbər
i.e.n., dos. Mehdiyeva L.T.

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Y.A.

BAKİ – 2019

Summary

The relevance of the research. In countries with a market economy, the priority of budget and tax policy priorities depends on the situation. At present, the tax policy of the Republic of Azerbaijan and its important form of fiscal policy are to be in line with the market economy conditions, its efficient organizing principle, research and analysis of methods and mechanisms, as well as the preparation of generalized macroeconomic state measures.

Purpose and tasks of the research. The aim of the dissertation research is to determine the ways to improve the scientific and theoretical justification of the impact of the tax mechanism on the regulation of inter-budgetary relations in the new economic conditions and to identify the ways to improve its effectiveness and to explore and improve the fiscal-tax policy in the country's economy. suggestions and recommendations.

Theoretical and methodological basis of dissertation work. During the evaluation of materials, economic analysis, comparative analysis, generalization, graphic studies, analysis-synthesis methods were used.

Research information base. Dissertation works are widely disseminated from statistical materials, tables, other statistical data on the official website of the Ministry of Taxes, the Ministry of Finance and the State Statistical Committee was used.

Restrictions of research: More information is required about the research

Scientific-practical importance of the results. The practical significance of the research is determined by its practical provisions, detailed summaries of proposals, improvements in the tax policy, increasing the efficiency of budget expenditures, and suggestions and recommendations in the field of regulation of inter-budgetary relations.

Key words: tax, budget, law

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
VN	Vergilər Nazirliyi
İEÖ	İnkişaf etmiş ölkələr
VM	Vergi Məcəlləsi
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
AB	Avropa Birliyi
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
AİZ	Azad iqtisadi zona
KOM	Kiçik və orta müəssisə

MÜNDƏRICAT

Giriş.....	6
I FƏSİL. BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN VERGİLƏR VASİTƏSİLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI.....	10
1.1. Büdcələrarası münasibətlərin təşkili və tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji məsələləri.....	10
1.2. Müasir şəraitdə büdcələrarası münasibətlərinin formalaşmasına dövlətin büdcə-vergi siyasətinin təsiri.	19
1.3. Vergi mexanizmi – büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas aləti kimi	31
II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ VERGİ MEXANİZMİNİN TƏSİRİNİN TƏDQIQI.....	38
2.1. Region büdcələrinin maliyyələşdirilməsində vergilərin rolu.....	38
2.1. Müasir şəraitdə vergi mexanizminin büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə təsirinin təhlili.....	44
2.3. Büdcə-vergi siyasətinin gəlir və xərclərin tənzimlənməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	49
III FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ VERGİ MEXANİZMİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	55
3.1. İnteqrasiya şəraitində büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	55
3.2. Vergi islahatlarının büdcələrarası münasibətlərin səmərəliliyinin artırılmasında rolunun yüksəldilməsi.....	63
Nəticə və təkliflər.....	69
İstifadə edilmiş Ədəbiyyat siyahısı.....	72
Cədvəllərin və diaqramların siyahısı.....	74
Diaqramların siyahısı.....	74

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. Müasir dünyada iqtisadi inteqrasiyanın sürətləndiyi və makroiqtisadi təhlükəsizliyin prioritet məsələyə çevrildiyi bir şəraitdə iqtisadiyyatın sabitləşməsi maliyyə siyasətinin, o cümlədən büdcə-vergi siyasətinin inkişaf etdirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün bir çox imkanlar açmışdır.

Dövlətin büdcə öhdəliklərinin həyata keçirilməsi, büdcə kəsirinin və dövlət borclarının idarə edilməsi büdcə-vergi siyasətinin vacib istiqamətlərini təşkil edir. Bu siyasətin səmərəli qaydada reallaşdırılması iqtisadiyyata ciddi təsir göstərir. Ona görə də əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikası həyata keçirilən maliyyə-büdcə tənzimlənməsinin səmərəlilik meyarı kimi çıxış edə bilər.

Bazar iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə situasiyadan asılı olaraq büdcə-vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi aktual bir problem olaraq qalır. İndiki dövrdə Azərbaycan Respublikasında da vergi siyasətinin və onun vacib bir forması sayılan büdcə-vergi siyasətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun aparılması, onun səmərəli təşkil prinsip, metod və mexanizmlərin tədqiqi və təhlili, həmçinin makroiqtisadi dövlət tədbirlərinin hazırlanması aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Bütün dövrlərdə vergi mexanizminin büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə təsirinin öyrənilməsi problemi iqtisadçıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tədqiq edilən problemin nəzəri, metodoloji və təcrübi aspektlərinin öyrənilməsinə dünyanın bir sıra iqtisadçıları tərəfindən müxtəlif tədqiqatlar həsr edilmişdir. Dünya alimlərindən A.Smit, D.Rikardo, C.MİL, A.Vaqner, N.Q.Menkyu, C.M.Kens öz əsərlərində bu problemin tədqiqinə geniş yer ayırmışlar. Postsovet məkanında L.N.Krasavina, Y.A.Danilov, V.V.Bulatov, X.Simmerman, V.N.Kolesnikov, B.A.Xeyfes, O.Y.Sviridov, VI.Y, Romanovski, D.Çemik, və digər alimlərin tədqiqatlarının aparıcı xəttini büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil etmişdir.

Tanınmış iqtisadçılarımızdan Z.Ə.Səmədzadə, Y.A.Kəlbəyev, M.X.Həsənlı, D.A.Bağırov, V.Novruzov, A.F.Musayev, B.A.XankişiyevəM.M. S.İ.Səfərov, F.T.Quliyev, A.M. Kərimov, Ş.Ş.Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, V.Ş.Qurbanov büdcə-vergi siyasəti, vergi mexanizminin və dövlət büdcəsinin müasir problemlərinin araşdırılmasına əsərlərində yer ayırmışlar.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya mövzusu üzrə aparılan tədqiqatın məqsədi - yeni iqtisadi şəraitdə vergi mexanizminin büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə təsirinin elmi- nəzəri və təcrübi cəhətdən əsaslandırılması və onun səmərəliliyinin artırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi, həmçinin, respublikamızda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prosesində büdcə-vergi siyasətinin istifadəsi problemlərinin tədqiq edilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən edən təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın əsas məqsədi olaraq, gösdərilən vəzifələr qarşıya qoyulub və həll edilmişdir:

- Büdcələrarası münasibətlərin təşkili və tənzimlənməsinin nəzəri- metodoloji məsələlərinin tətqiqi;
- Müasir şəraitdə büdcələrarası münasibətlərinin formalaşmasına dövlətin büdcə-vergi siyasətinin təsirinin araşdırılması;
- Region büdcələrinin maliyyələşdirilməsində vergilərin rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir şəraitdə vergi mexanizminin büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə təsirinin təhlili;
- Büdcə-vergi siyasətinin gəlir və xərclərin tənzimlənməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi;
- İnteqrasiya şəraitində büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması;
- Vergi islahatlarının büdcələrarası münasibətlərin səmərəliliyinin artırılmasında rolunun yüksəldilməsi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini büdcələrarası münasibətlər və onların vergi mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi məsələləri təşkil edir

Tədqiqatın predmeti isə vergi mexanizmi vasitəsilə büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinin nəzəri əsaslarının tədqiqi və səmərəliliyinin artırılması yollarının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işində iqtisadi təhlil, müqayisə, müşahidə, məntiqi ümumiləşdirmə, monoqrafik tədqiqat, analitik-statistik, iqtisadi-riyazi və sair xüsusi tədqiqat üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat prosesində, ölkədə iqtisadi islahatların aparılması və uğurla həyata keçirilməsinə dair mövcud sənədlər diqqətlə təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası. Mövzu üzrə problemin öyrənilməsi, tədqiqi, təhlili və ümumiyyətlə işlənilib hazırlanmasında faktiki və rəqəm informasiyası mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin illik hesabatları və statistik, məcmuələrinə, digər əlaqədar dövlət təşkilatlarının və beynəlxalq qurumların material, hesabat və sənədlərinə, həmçinin internet şəbəkəsində müvafiq iqtisadi inkişaf göstəriciləri üzrə informasiya bazasına geniş istinad edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri. Tədqiqat zamanı bu nəticəyə gəlinməmişdir ki, daha geniş praktik informasiya tələb edir.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyətləri. Büdcə-vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində müasir elmi-müqayisəli işi kimi müəllifin əldə etdiyi nəticələr və buna uyğun olaraq edilən təkliflər nəzəri baxımdan, gələcəkdə həyata keçiriləcək büdcə-vergi münasibətlərinin təhlilinə dair elmi işlərin, milli iqtisadi inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında və tədris prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin praktiki əhəmiyyəti isə onun əməli müddəaları, aparılmış ümumiləşdirilmələr vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi, büdcə xərclərinin səmərəliliyinin artırılması, büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində irəli sürülmüş təklif və tövsiyələrlə müəyyən olunur.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi 3 fəsildən ibarətdir.1-ci fəsil “Büdcələrarası münasibətlərin vergilər vassitəsilə tənzimlənməsinin nəzəri əsasları”adlanır və 3paraqrafdan ibarətdir.2-ci fəsil “Müasir şəraitdə büdcələrarası münasibətlərinin tənzimlənməsinə vergi mexanizminin təsirinin tədqiqi”kimi adlanır.3-cü fəsil “Müasir şəraitdə büdcələrarası münasibətlərinin təkmilləşdirilməsində vergi mexanizminin rolunun artırılması istiqamətləri”kimi adlanmışdır və 2 paraqrafdan ibarətdir.Dissertasiya işinin sonunda nəticə və təkliflər bölməsi və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı qeyd olunmuşdur.

I FƏSİL. BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN VERGİLƏR VASİTƏSİLƏ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1 Bütçələrarası münasibətlərin təşkili və tənzimlənməsinin nəzəri- metodoloji məsələləri

Bütçə – ölkəmizin uyğun dövlət hakimiyyəti və idarələri vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə xas olan vəzifə və funksiyaları tətbiq etmək üçün gərəkli pul vəsaitinin toplanması və istifadə edilməsi üçün əsas maliyyə sənədidir. Bütçə hesabına dövlət və bələdiyyə idarələri öz vəzifə və funksiyaları tətbiq edir. Nəticədə, dövlət bütçə vəsaiti ilə idarəetmə aparatını və ordunu təmin edir, sosial-mədəni tədbirlər təşkil edir, iqtisadiyyatı nizamlayır və təkmilləşdirir.

Dövlət bütçədən özünün vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirmək məqsədilə mühüm iqtisadi vasitə kimi faydalanaraq, o cümlədən iqtisadi və sosial siyasəti yürüdür. Dövlət bütçəsi hesabına ölkənin sosial sektorları maliyyələşdirilir; iqtisadi rayonların və müxtəlif sektorların tərəqqisi nizamlanır. Dövlət iqtisadi əlaqələrin belə nizamlanması vasitəsilə respublika ərazisində məhsuldar qüvvələrin tərəqqisini nizamlayır.

Bütçə dövlətin və bələdiyyələrin mühüm maliyyə planıdır və dövlət hakimiyyəti və bələdiyyə idarələrinə onların işlərini görməyə imkan verir. Bütçə dövlətin maliyyə durumunu göstərir və buna əsasən respublika ərazisində vergi siyasətini təyin edir. Bütçə respublika ərazisində milli gəlirin və ÜDM təkrar bölgüsünü təmin edir, pul vəsaitlərinin xərclənməli sahələrini təyin edir, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın nizamlanmasını təmin edir. Bütçə maliyyə qarşılıqlı əlaqələrini göstərən tarixi iqtisadi qrupdur. Onun ərsəyə gəlməsi və tərəqqisi dövlətin yaranması və təşəkkülü ilə birbaşa bağlıdır. Dövlət bütçədən özünün vəzifələrini tətbiq etmək üçün mühüm iqtisadi vasitə olaraq istifadə edir, o cümlədən iqtisadi və sosial siyasəti də yürüdür. Bütçə iqtisadi formada maliyyə sisteminin ayrılmaz hissəsidir, pul əlaqələrini meydana çıxarır və maliyyənin vəzifələrini özündə canlandırır.

Dövlət öz vəzifələrini tətbiq etmək üçün gərəkli ölçüdə maliyyə vəsaitini səfərbər etməli və yararlanmalıdır ki, nəticədə bu xüsusilə büdcə hesabına təmin edilir. Büdcə hesabına maliyyə vəsaitinin yığılması və istismarın edilməsində dövlətlə hüquqi və fiziki kəslər arasında hər hansı maliyyə əlaqələri yaranır. Sözügedən bu maliyyə əlaqələri dövlətin maliyyə-büdcə siyasəti ilə nizamlanır.

Büdcə-vergi siyasəti – müəyyən tarixi mərhələdə cəmiyyətin idarə olunması, iqtisadi-sosial və siyasi funksiyalarının tətbiqi üçün dövlətin mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti təsisatlarının meydana çıxması və səmərəli istifadəsi ilə bağlı şəkildə gördüyü tədbirlər sistemindən təşkil edilmişdir Dövlətin büdcə siyasəti ilə bağlı bir sıra konsepsiyası mövcuddur. Konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, büdcə hər il kompensasiya edilməlidir. Son dövrlərdə milli iqtisadiyyatın dəyişməz olaraq tərəqqi etdirilməsini həyata keçirən büdcə, maliyyə siyasətinin məqsədini ortaya qoyan və hər il kompensasiya edilən büdcə sayılırdı. Ancaq bu problemi bir qədər kökündən və ətraflı gözdən keçirsək məlum olacaq ki, bu cür büdcə dövlətin fiskal siyasətinin əlverişliliyini ya bütövlükdə ləğv edir, ya da onu azaldır. Bunu yaxşı anlamaq üçün həmin durumu gözdən keçirək. Fərz edək ki, iqtisadiyyatda uzunmüddətli işsizlik müşahidə edilir və əhalinin gəlirləri getdikcə zəifləyir. Məlumdur ki, bu vaxt vergilər hesabına büdcəyə nüfuzetmələr azalacaqdır. Hökumət, büdcəni kompensasiya etmək üçün ya vergi səviyyələrini yüksəltməli, ya dövlət xərclərini azaltmalıdır. Ancaq deyilənlər kompleks tələbin lap da azalmasına nədən ola bilər. Büdcə siyasəti ilə bağlı II konsepsiyanın mahiyyəti odur ki, büdcə hər il deyil, iqtisadi tsiklin gedişində kompensasiya edilməlidir. Sözügedən həmin konsepsiyanın məntiqi olaraq şərtləndirilməsi olduqca primitivdir. İstehsal səviyyəsinin aşağı düşməsinə mane olmaq üçün hökumət vergiləri azaldır və dövlət xərclərini yüksəldir, başqa sözlə desək şüurlu şəkildə müvəqqəti büdcə kəsirinin artmasına zəmin yaradır. İstehsal səviyyəsinin yüksəlməsi məqsədinə çatdıqda vergilər artırılır, dövlət xərcləri isə azalır. Büdcədə yaranan müsbət qalıqdan, istehsal azaldığı zaman ortaya çıxan kəsirin “bağlanması” üçün istifadə olunur. Dövlət belə siyasət yürütməklə iqtisadi tsiklin ayrı-ayrı dövrlərində büdcəni kompensasiya edir. Sözügedən həmin konsepsiyayı

gerçəkləşdirdikdə yaranan əsas problem odur ki, iqtisadi tsikldə azalma və yüksəliş, vaxtlarına görə ekvivalent olmurlar. Misal üçün, istehsalın uzun müddətli azalması qısa müddətli artım dövrü ilə əvəzlənə bilər.

Büdcə maliyyə sisteminin mühüm həlqəsi olmaqla özündə dövlətin gəlir və xərclərini, vergiləri və s. cəmləşdirir. Bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçid zamanı bu kateqoriyaların mahiyyəti dəyişmir. Hazırda hər bir dövlətin ictimai tələbatlarının ödənilməsi üçün onun mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti, yəni büdcəsi olmalıdır.

Uzun dövrlər ərzində maliyyənin tarixi göstərir ki, cəmiyyətin inkişafının heç də bütün mərhələlərində dövlətlərin büdcələri olmamışdır. Demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində, həmçinin, Rusiyada hüquqi normalara əsaslanan gəlir və xərclər sistemi mövcud olmuşdur. İlk dəfə olaraq dövlətin öz maliyyə fəaliyyətinə büdcə planlı başlanğıc verdiyi zaman, yəni gələcək dövr üçün gəlir və xərclərin smetasını tərtib etməyə başladığında yaranmışdır.

XVII əsrin sonlarından ilk dəfə olaraq İngiltərədə parlament tərəfindən təsdiq edilən, dövlətin gəlir və xərclərinin planını özündə əks etdirən sənəd büdcə adlandırılmağa başlamışdır.

Bu sənədi büdcə planı adlandırmaq əlbəttə, daha düzgün olardı. Bu sənəd həm də “dövlətin pul gəliri və xərclərinin yazılışı”, “dövlət yazılışı”, “dövlətin gəlir və xərclər smetası” kimi adlandırılır.

Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan imperativ pul münasibətləri sistemdirsə, büdcə də, öz növbəsində pul münasibətləri sistemini əks etdirir. Büdcə - büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi prosesində yaranan imperativ pul münasibətləri sistemidir. Yaranan sosial münasibətlər və iqtisadiyyat sahəsində gedən köklü dəyişikliklər öz növbəsində, dövlət fəaliyyətində də dəyişikliklərə səbəb oldu.

Dövlət büdcəsinin və borclarının sürətli artımı dövlət quruluşunun idarə olunmasının demək, olar ki, bütün mərhələlərində onun həyatının əsas ümumi

əlamətlərindən biri olmuşdur. İlk dövrdə bu amirlik xüsusi bir hal kimi qiymətləndirilirdi.

19-cu əsrin başlanğıcında maliyyəçilər stabil dövlətlərin gəlməsi ilə büdcənin yükünün azalacağını düşünürdülər. Ancaq XIX əsrin sonuna yaxın büdcənin yükündə müşahidə edilən böyük artım bu ehtimalların yanlış olduğunu sübut etdi. Belə olduqda planlı fəaliyyətin vacib olması məsələsi ortaya çıxdı. Xərc və gəlirlərin dövlət yazılışlarını rəqəmlər ilə göstərən planlıq hazırlanmasına vasitəçi isə dövlət büdcəsi oldu.

S.Y.Vitte belə qeyd edirdi ki, “büdcənin aşkarlığının tələb edilməsi üçün icra olunması mütləq olan maliyyə qanunu olduğundan qaynaqlanır”. (Мамедов А. 2013: s. 223-227.) Başqa nöqteyi-nəzərdən dövlət maliyyə təsərrüfatının açıq şəkildə həyata keçirilməsi, büdcə fəaliyyətində şəffaflığına dəqiqliyə riayət edilməsi yoiu ilə dövlətin iqtisadi tərəqqisi baş verə bilər.

Aydın ki, dövlət büdcəsi sadə bir sənəd deyildir. Dövlət büdcəsi, o cümlədən, iqtisadiyyatı, hüququ, maliyyəni, eyni zamanda siyasəti də təşkil edir. Büdcənin bu cür çoxşaxəli dövlət büdcəsi strukturunun və “büdcə” anlayışının özünün müəyyən olunması araşdırmasının çətin olmasını səciyyələndirir. Şübhəsiz ki, büdcə anlayışı – çox geniş bir anlayışdır və onu adi yazılışla müqayisə etmək doğru olmazdı.

Araşdırmaçılar büdcənin planlı olmasını xüsusilə qeyd edərək onu dövlətin təsərrüfat yaxud maliyyə planı kimi təyin edirlər. Məşhur alman maliyyəçisi Şansın xüsusi, təqdirəlayiq xidmətlərindən biri onun büdcənin planlı şəkildə tətbiq edilməsini qeyd etməsi hesab edilir. O, öz açıqlamasında yalnız büdcənin faydasını yox, eyni zamanda, büdcə prosesinin özünün izahını da qeyd etmişdir. (Дадашев А.3., 2010: s. 248)

Bir müddət sonra bəzi maliyyəçilər büdcə sözünün birmənalı şəkildə müəyyən olunması ilə yanaşı onun funksiyalıhğınınm açıqlamasını verməyə də çalışdılar. Büdcənin bu özəlliyinə XX əsrin 20-ci illərinin maliyyəçiləri: İ.Boldırev, D.Boqolepo, M.İ Boqolepov və b. xüsusi nəzər salmışlar. Onların dediyinə görə, "dövlət təsərrüfatçılığı sektorunda büdcə dedikdə, ilk öncə hansısa

dövrədə xərclərin və gəlirlərin toplusu, dövlət təsərrüfatçılığının tətbiqi planının rəqəmlər vasitəsilə ifadə edilməsi, xərclərin sərf edildiyi və vergilərin yığıldığı qanun başa düşülür”.(Алгебова И., Емцов Р., 2012: s. 320)

“Maliyyə ensiklopediyasında qeyd edilmişdir ki, "büdcə-gəlir və xərclərin dövlət yazılışdır”.(Берлин С.И. 2010: s. 256)

Beləliklə, planlılıq büdcənin əsas maddi əlamətidir. Həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə qarşıdakı dövr üçün büdcə dövlət təsərrüfatçılığı planıdır. Dövlət büdcəsi də istənilən planlamanın müəyyən dövr üçün tərtib edilməlidir. Dövlət hesablarının açılması və bağlanması arasındakı dövr maliyyə ili adlandırılır. Ölkələrin əksəriyyətində maliyyə ili təqvim ilinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Təqvim ilindən maliyyə ilinin fərqliliyi parlament sessiyalarının çağırış müddətləri, tarixi təcrübə ilə izah olunur.

Büdcə münasibətləri də maliyyə münasibətləri kimi müəyyən edilmiş hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir. Büdcə hüququnda bu normalar öz əksini tapmışdır. Büdcə hüququ dedikdə, dövlətin ali subyekti kimi xalqın Öz nümayəndələri ilə büdcə layihəsinə baxış, onun təsdiqi və icrasına nəzarət hüquqlarının məcmusu başa düşülür. Beləliklə, büdcə hüququ büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası asılılığını müəyyən edən qanunların məcmusu kimi anlaşılır.

Büdcə əlaqələri obyektivdir. Bu onunla təyin edilir ki, dövlət vəzifələrini gerçəkləşdirmək üçün maddi-maliyyə bazasına sahib olmalıdır.

Ölkəmizin büdcəsində istənilən iqtisadi tskil üzrə cəmiyyət miqyasında geniş təkrar emalın ehtiyaclarının qarşılınması, vətəndaşların sosial-mədəni istəklərinin yerinə yetirilməsi, müdafiə və dövlətidarəetmə xərclərinin qarşılınması və s. tədbirlərin görülməsi üçün milli gəlirin hər hansı bir hissəsi mərkəzləşməlidir.

Respublikanın mərkəzi nağd vəsaitinin toplandığı pul fondunun ərsəyə gətirilməsi əsasında yaranan pul münasibətlərinin toplusu dövlət büdcəsi ifadəsini ortaya çıxarır.

Dövlət büdcəsi ölkənin əsas gəlir və xərclərini təşkil edir. Büdcə - mühüm maliyyə siniflərinin gördüyü işlərin vəhdətidir, başqa büdcə hesabına vəsaitlərin daim səfərbər edilməsi müşahidə olunur.

Dövlət büdcəsi iqtisadi sinif olaraq bölgü və nəzarət prosedurlarını tətbiq edir. Bölgü proseduru hesabına nağd pul dövlətin əlində cəmləşməsi və ümumdövlət tələbatlarının qarşılınması üçün istifadəsi müşahidə edilir. Nəzarət proseduru ilə maliyyə vasitələri dövlətin əmrinə hansı səviyyədə vaxtında və tam olmasını, büdcə gəlirlərinin hissəsi əslində proporsiyaların nə cür təşəkkül etdiyini, onların əlverişli istifadəsini təyin etmək olur.

Büdcə ilə məhsuldar qüvvələrin daha effektiv mövqə tutması, ölkəmizdə iqtisadiyyatın və mədəniyyətin yüksəldilməsi istəkləri əsas götürülərək maliyyə sərvətlərinin çox sektorda və ərazi üzərində yenidən bölgüsü tətbiq edilir.

Büdcə yaradıcılığında ən qarışıq durum mərkəz ilə yerlər arasında olan qarşılıqlı büdcə əlaqəsidir. AR-nın büdcə sisteminin bütün səviyyələrindəki büdcələr büdcələrarası əlaqələr çərçivəsində münasibətdədir.

İstənilən büdcənin xərclərinin müdafiə olunması üçün lazımlı gəlirlərinin olmalısı şərtidir.

AR qanunvericiliyinə görə büdcələrin gəlir qismi özəl və nizamlayıcı vergi gəlirlərindən, yem və subvensiyadan, kredit qaynaqlarını əhatə etməkdədir.

Büdcələrin gəlirlərinə aşağıdakı əsas vergi gəlirləri daxildir:

- dövlət və yaxud yerli mülkiyyətində mövcud olan varlıqların satışından, o cümlədən əvəz olunmasından gəlirlər;

- AR-nın uyğun dövlət idarələri, yerli idarələr, eyni zamanda müvafiq idarələrin gəlirləri olan büdcə qurumlarının etdikləri pullu servislərdən gəlirlər, təzminatlar tətbiq edilməsi hesabına alınan vəsaitlər, vətəndaş həm hüquqi, həm inzibati, həmçinin cinayət məsuliyyəti də şamil edilməklə pul cəzaları, müsadirə, eyni zamanda müəyyən səviyyədə olan dövlət hakimiyyəti idarələrinə dəymiş zərərin ödənilməsindən əldə edilən vəsaitlər və qeyri-könüllü şəkildə alınan məbləğlər;

- Ölkəmizin büdcə sisteminin başqa səviyyə büdcələrindən maliyyə və büdcə ssudası şəklində əldə edilən gəlirlər;

- başqa qeyri-vergi gəlirləri, o cümlədən qarşılıqı olmayan transferlər.

Cəmiyyət mülkiyyətində olan mülkün satışından əldə edilən gəlirlər bütövlükdə müvafiq büdcəyə yatırılır.

Hüquqi kəslər, beynəlxalq qurumlar və xarici ölkələrin hökumətlərinin əvəzsiz yatırdığı pullar büdcənin gəlirlərinə köçürülür.

Büdcə gəlirlərinə, eyni zamanda qarşılıqlı hesablaşmalar üzrə əvəzi olmayan transferlər də daxil edilir.

Nizamlayıcı gəlirlər - büdcə sisteminin yuxarı həlqəsində aşağı büdcələrə daxil olunmuş gəlirlərdən başqa onun xərclərini bağlamaq üçün verilən vəsaitdir.

Nizamlayıcı gəlirlər müvafiq büdcəsi yuxarı büdcələr qəbul olunarkən müəyyən edilən faiz ayırmaları əsasında yatırılır.

Büdcələrin nizamlayıcı gəlirlərinə transfer yatırımları da aiddir. Transferlər dövlət büdcəsindən bölgələrin maliyyə məsələsini həll etmək üçün xüsusi fonlardan əldə edilən vəsaitlərdir.

Büdcənin gəlirləri ölkəmizin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünümədafiəetmə idarələrinin uyğun qanunvericilik protokolları ilə təyin edilmiş formada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinə yerli büdcələrdəki vergilər, rüsumlar və başqa daxilolmalardır. AR Maliyyə Nazirliyinin qəbullandığı «dövlət büdcəsinin təsnifatı»na görə dövlət büdcəsinin gəlirləri dörd mənbədən maliyyələşir:

1. Vergilərin nüfuzetmələr (əhalidən və hüquqi kəslərdən əldə edilən gəlir və mənfəət vergisi, qeyri-könüllü sosial sığorta haqları, xidmətlərdən əldə edilən vergilər; xarici iqtisadi fəaliyyətlə əlaqəli vergilər).

2. Vergi olmayan gəlirlər (əsas vəsaitlərdən nüfuzetmələr, rüsumlar, hədiyyələr, sanksiyalar üzrə nüfuzetmələr və s.)

3. əsaslı gəlirlər (dövlət əmlakının şəxsiləşdirilməsindən əldə edilən gəlirlər).

4. Qanuni formada əldə edilən vəsaitlər (əsaslı ödənişlər, əldə olunan subsidiya, dotasiya və s.)

Büdcənin xərcləri – büdcə sinifləndirməsinə müvafiq şəkildə dövlət büdcəsindən; Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsindən və bələdiyyə büdcələrindən ehtiyacları qarşılamaq üçün əldə olunan pullardır. Büdcədə mühüm maddələri üzrə büdcə xərclərinin dəyəri təyin olunur.

O cümlədən, büdcə xərcləri əsasında büdcə vəsaitlərinin dotasiya sisteminin həddi üzrə yenidən bölgüsü müşahidə edilir. Büdcə xərcləri bu zaman qaytarılmamaq şərti üzrə maliyyələşdirilir. Büdcə xərcləri də daha çox ictimai siyasi, iqtisadi və sosial durumdan asılı olur və bununla əlaqədar olaraq da dəyişir.

Büdcə kəsri isə ilk öncə cari xərclər maliyyələşdirilməlidir. Büdcəni kompensasiya etmək üçün müvafiq idarələr büdcə açığının son həddini təyin edir.

Büdcələrin kəsirinin bağlanması istiqrazların buraxılması və yaxud kredit vəsaitləri, büdcə ssudalarından faydalanılması, dövlət və bələdiyyə mülkünün satışından gəlirlər hesabına aparılır.

Dövlətdə şirkət, idarə, qurum və əhali arasında ərsəyə gələn maliyyə əlaqələri – büdcə əlaqələri adlanır. Büdcə əlaqələri özəlliklərə sahibdir. Əvvəlcə onlar bölgü prosesində ərsəyə gəlir. Burada dövlət əsas iştirakçı olur. II sözügedən büdcə əlaqələri dövlət ehtiyacının qarşılınması üçün mərkəzləşdirilmiş pul vəsaitləri fondlarının ərsəyə gəlməsi və istismarı ilə bağlıdır. Büdcə əlaqələri böyük çoxçeşidliyi ilə seçilir, ona görə ki, bu əlaqələr bölgü prosesinin ayrı-ayrı istiqamətləri arasında vasitədir.

Büdcə əlaqələrinin istiqamətlərində təsərrüfatçılığın idarə edilməsi yolları və əhaliyə sosial-mədəni servis göstərilməsindən; o cümlədən büdcə əlaqələrinin tarixi tərəqqi dövrlərində ortaya çıxan problemlərin dövlət tərəfindən həll olunmasından söz açılır. Büdcə əlaqələri obyektiv əlaqələrə sahibdir. Bu onunla əlaqədardır ki, davamlı olaraq milli sərvətin bir qismi yenidən emalın böyüdülməsi, əhalinin sosial-mədəni ehtiyacının qarşılınması; idarəetmə və müdafiə məsələlərinin həll edilməsi dövlətin əlində toplanmalıdır. Dövlət büdcəsi funksiyaları iki funksiyaya yəni bölgü və nəzarət funksiyalarına əsasən tətbiq

olunur. Bölgü funksiyası ilə pul vəsaitlərinin dövlətin əlində toplanması və ümumdövlət mənafeyinə istifadəsi müşahidə olunur. Bu funksiyanın məzmunu ictimai emalın ayrı-ayrı sektorları arasında maliyyə resurslarının təkrar bölgüsü ilə təyin edilir. Maliyyənin başqa həlqələrindən heç biri vəsaitlərin təkrar bölgüsünü büdcə kimi çoxçeşidli və çoxsəviyyəli tətbiq etmir. Büdcə nüfuzetmələri və xərc təyinatlı meyarlarda uyğun olaraq xarakterizə olunan büdcə vəsaitlərinin hərəkəti bölgü funksiyasının təməlini ehtiva edir.

Nəzarət funksiyası əsasən maliyyə vəsaitlərinin dövlətin xəzinəsinə zamanında və bütövlükdə nüfuz etməsini; büdcə vəsaitlərinin bölgüsünün konkret edilməsi və əlverişli istifadəsini mənimsəməyə təkan verir. İqtisadiyyatın istənilən sektorundakı pul hərəkətlərində; alqı-satqı prosedurlarında büdcə nəzarəti var, ona görə ki, bütün prosedurlar büdcənin gəlirlərini əhatə edir. Büdcəni idarə edən hökumət və yaxud başqa idarələr büdcənin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Sözügedən idarələr büdcənin təyində müəyyən əyriliyə, o cümlədən laqeyidliyə imkan verməməyə borcludurlar. Büdcənin nəzarət funksiyası sərhəd yaratmaq və yaxud məhdudlaşdırma şərtinə əsaslanır ki, yekunda bu iki nöqteyi-nəzərdən tətbiq edilir:

- Zaman nöqteyi-nəzərindən məhdudlaşdırma;

- Məbləğ nöqteyi-nəzərindən məhdudlaşdırma odur ki, dövlət büdcəsi hər hansı bir müddətlə sərhədlənir. Büdcə müddəti bir il təyin olunur. Əksər vaxt bu müddətə maliyyə ili də deyilir. Dövlət büdcəsində mövcud olan gəlir və xərclər növbəti il üçün düşünülür. Başqa sözlə həmin il büdcəyə gəlirlər nüfuz edəcək və bu il düşünülməyən dövlət xərcləri maliyyələşdiriləcək.

Büdcənin gəlir və xərcləri proqnozlaşdırma ilə təyin edilir. Büdcənin proqnozlaşdırması dövlətin maliyyə siyasətinə müvafiq olaraq maliyyə proqnozlaşdırmasının ayrılmaz hissəsidir. Bu proqnozlaşdırmanın iqtisadi mahiyyəti ayrı-ayrı səviyyələrdə büdcə həlqələrinin hazırlanması və yerinə yetirilməsi prosesində ölkənin sosial-iqtisadi proqramı ilə ÜDM-un və milli gəlirin maliyyə vasitəsilə bölgüsü və təkrar bölgüsündən təşkil edilmişdir. Büdcənin

proqnozlaşdırması ilə sosial-iqtisadi tərəqqi proqramı meyarlarına: əmək və maliyyə resurslarından əlverişli yararlanılmasına ciddi şəkildə təsir göstərir.

Büdcə dövlət hakimiyyətinin fəaliyyət göstərməsinin əsas maliyyə bazasıdır.

1.2 Müasir şəraitdə büdcələrarası münasibətlərinin formalaşmasına dövlətin büdcə-vergi siyasətinin təsiri

Dövlət maliyyə mexanizmini formalaşdıraraq, onu müəyyən mərhələ üçün həyata keçirdiyi maliyyə siyasətinin tələblərinə uyğunluğunu təmin edir. Bu zaman maliyyə mexanizminin tərkib hissələrinin səmərəliliyini təmin edən məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Büdcələrarası münasibətlərin formalaşması istiqamətində dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas təsirlərindən biri də pul siyasətidir. C. Robinson hesab edirdi ki, gəlirlərin qeyri- bərabər bölgüsü əmtəə istehsalçılarının imkanlarında tələbin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Odur ki, tələbin artması üçün dövlət büdcəsi mexanizmlərinin sosialyönümlülüyü və əmək motivasiyası inkişaf etdirilməli və ondan istifadə edilməlidir.

Büdcə maliyyə sisteminin mühüm həlqəsi olmaqla özündə dövlətin gəlir və xərclərini, vergiləri və s. cəmləşdirir. Bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçid zamanı bu kateqoriyaların mahiyyəti dəyişmir. Hazırda hər bir dövlətin ictimai tələbatlarının ödənilməsi üçün onun mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti, yəni büdcəsi olmalıdır.

Uzun dövrlər ərzində maliyyənin tarixi göstərir ki, cəmiyyətin inkişafının heç də bütün mərhələlərində dövlətlərin büdcələri olmamışdır. Demək olar ki, bütün Avropa ölkələrində, həmçinin, Rusiyada hüquqi normalara əsaslanan gəlir və xərclər sistemi mövcud olmuşdur. İlk dəfə olaraq dövlətin öz maliyyə fəaliyyətinə büdcə planlı başlanğıc verdiyi zaman, yəni gələcək dövr üçün gəlir və xərclərin smetasını tərtib etməyə başladığında yaranmışdır.

XVII əsrin sonlarından ilk dəfə olaraq İngiltərədə parlament tərəfindən təsdiq edilən, dövlətin gəlir və xərclərinin planını özündə əks etdirən sənəd büdcə adlandırılmağa başlamışdır.

Bu sənədi büdcə planı adlandırmaq əlbəttə, daha düzgün olardı. Bu sənəd həm də “dövlətin pul gəliri və xərclərinin yazılışı”, “dövlət yazılışı”, “dövlətin gəlir və xərclər smetası” kimi adlandırılır.

Maliyyə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan imperativ pul münasibətləri sistemdirsə, büdcə də, öz növbəsində, pul münasibətləri sistemini əks etdirir. Büdcə - büdcə fondunun yaradılması və istifadəsi prosesində yaranan imperativ pul münasibətləri sistemidir.

Yaranan sosial münasibətlər və iqtisadiyyat sahəsində gedən köklü dəyişikliklər öz növbəsində, dövlət fəaliyyətində də dəyişikliklərə səbəb oldu.

Dövlət büdcəsinin və borclarının sürətli artımı dövlət quruluşunun idarə olunmasının demək, olar ki, bütün mərhələlərində onun həyatının əsas ümumi əlamətlərindən biri olmuşdur. İlk dövrdə bu amirlik xüsusi bür hal kimi qiymətləndirilirdi.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində maliyyəçilər stabil dövlətlərin əmələ gəlməsi ilə büdcənin həcmnin azalacağını fərz edirdilər. Ancaq əsrin sonlarında büdcənin gözlənilməz artımı bu ehtimalların yalnız olduğunu göstərdi. Bu zaman planlı fəaliyyətin vacibliyi məsələsi meydana çıxdı. Özündə müxtəlif gəlir və xərclərin dövlət yazılışlarını gösdərən planlığın əldə olunması vasitəsi isə dövlət büdcəsi oldu. Bu baxımdan büdcə artıq dövlət təsərrüfatçılığının inkişafının zəruri şərtinə çevrildi.

Nəzəriyyə dövlət büdcəsinə münasibətdə bəzi tələblər təklif etdi: büdcə aydın və açıq olmalıdır, bu zaman onu elə qurmaq lazımdır ki, cəmiyyətin üzvləri onun “dilini” və orada əks olunmuş rəqəmləri başa düşə bilsin.

S.Y.Vitte qeyd edirdi ki, “büdcənin aşkarlığının tələb olunması üçün yerinə yetirilməsi məcburi olan maliyyə qanunu olduğundan irəli gəlir”. Həmçinin dövlət maliyyə təsərrüfatının aşkarlıq şəraitində yerinə yetirilməsi, büdcə işində tam

dəqiqliyə, şəffaflığa riayət edilməsi yolu ilə ölkənin iqtisadi inkişafına nail olmaq olar. Buna görə də, hər bir müasir dövlət öz dövlət büdcələrini cəmiyyət üçün açıqlayır.

Göründüyü kimi, dövlət büdcəsi çox mürəkkəb bir sənəddir. Dövlət büdcəsi həmçinin, maliyyəni, iqtisadiyyatı, hüququ, o cümlədən siyaisəti də əhatə edir. Büdcənin belə çoxtərəfli dövlət büdcəsi quruculuğunun və “büdcə” anlayışının özünün təyin edilməsi tədqiqinin çətinliyini şərtləndirir.

Tədqiqatçılar büdcənin planlılıq əlamətini vurğulayaraq onu dövlətin maliyyə və ya təsərrüfat planı kimi müəyyən edirlər. Alman maliyyəçisi Şansın böyük xidmətlərindən biri də odur ki, ilk dəfə olaraq büdcənin planlı tətbiqini qeyd etmişdir. Şans öz izahında yalnız büdcənin əhəmiyyətini deyil, bununla yanaşı, büdcə prosesinin özünün izahını vermişdir .

Sonralar maliyyəçilər büdcə anlayışının birtərəfli təyin edilməsi ilə bərabər onun funksiyalıhğının izahını verməyə də çalışmışlar. Büdcənin bu xüsusiyyətinə ötən əsrin 20-ci illərinin maliyyəçi-nəzarətçiləri: M.İ Boqolepov, İ. Boldırev, D. O. Boqolep və b. xüsusi diqqət vermişlər. Onların zənnincə, "dövlət təsərrüfatçılığı sahəsində büdcə dedikdə, ilk olaraq müəyyən dövr ərzində gəlir və xərclərin cəmi, ikincisi dövlət təsərrüfatçılığının həyata keçirilməsi planının rəqəmlərlə ifadəsi, sonda isə xərclərin həyata keçirildiyi və vergilərin yığıldığı qanun nəzərdə tutulur"

“Maliyyə ensiklopediyasında qeyd olunmuşdur ki, "büdcə-gəlir və xərclərin dövlət yazılışdır”

İndiki dövrdə maliyyə elmi büdcə anlayışının mahiyyətinin izahına heç bir yenilik gətirmədi. Büdcənin məzmunu iqtisadi kateqoriya kimi hər yerdə eyni göstərilir; dövlət büdcəsi ölkənin mərkəzi pul vəsaiti fondlarının yaradılması və istifadəsi ilə bağlı olan maliyyə münasibətlərini ifadə edir.

Beləliklə, planlılıq büdcənin əsas maddi əlamətidir. Həm nəzəriyyədə, həm də təcrübədə qarşıdakı dövr üçün büdcə dövlət təsərrüfatçılığı planıdır. Dövlət büdcəsi də istənilən plamlar müəyyən dövr üçün tərtib edilməlidir. Dövlət hesablarının açılması və bağlanması arasındakı dövr maliyyə ili adlandırılır. Ölkələrin əksəriyyətində maliyyə ili təqvim ilinə uyğun olaraq müəyyən edilir-

Təqvim ilindən maliyyə ilinin fərqliliyi parlament sessiyalarının çağırış müddətləri, tarixi təcrübə ilə izah olunur.

Büdcə münasibətləri də maliyyə münasibətləri kimi müəyyən edilmiş hüquqi normalar əsasında həyata keçirilir. Büdcə hüququnda bu normalar öz əksini tapmışdır. Büdcə hüququ dedikdə, dövlətin ali subyekti kimi xalqın öz nümayəndələri ilə büdcə layihəsinə baxış, onun təsdiqi və icrasına nəzarət hüquqlarının məcmusu başa düşülür. Beləliklə, büdcə hüququ büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası asılılığını müəyyən edən qanunların məcmusu kimi anlaşılır.

Büdcə öz təbiətinə görə həmçinin siyasi sənəddir. Buna görə də, əksər büdcə qaydaları sırf siyasi xarakter daşıyır.

Dövlətin büdcəsinin sosial-iqtisadi inkişafda istifadəsi bu sahədə yaranan münasibətləri tənzimləyən sosial-hüquqi normaların mövcudluğunu labüd edir. Büdcə bu normalar əsasında formalaşdırılır. Onlar dövlət büdcəsinin yaradılması, istifadəsi və bölüşdürülməsi prosesində yaranan ictimai münasibətləri tənzimləyir.

Beləliklə, büdcə hüququ Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət və qeyri-dövlət, yerli (bələdiyyə) özünüidarəetmə orqanlarının büdcələrinin yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi zamanı yaranan ictimai və maliyyə münasibətlərini tənzimləyən maliyyə-hüquqi normaların məcmusudur desək, yanılmarıq, ümumilikdə büdcə hüquqi normaları maddi və prosessual normalara bölünür. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemini və büdcə quruculuğunu - gəlirlərin tərkibini, büdcə gəlirlərinin əldə edilməsi, büdcənin xərc istiqamətlərini, səlahiyyətlərini, büdcə hüququnun maddi normaları müəyyən edir. Maddi normalar büdcə hüququnun əsasını təşkil edir.

Büdcə hüququnun prosessual normaları maddi normalara münasibətdə tabeli, xidmətədir xarakter daşıyır. Lakin bu xüsusiyyət demək olar ki, heç də onun əhəmiyyətini azaltmır, çünki maddi normaların düzgün tətbiq edilməsini təmin edir. Prosessual normaların prosedur xarakter daşması onların fərqləndirici, xüsusiyyətidir. Bu normalar büdcə prosesini-büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi icrası və icrası haqqında hesabatların tərtib edilməsini reqlamentləşdirir.

Büdcə prosesi qarşısında aşağıda sadalanan mühüm vəzifələr durur;

- qarşıdakı məqsədlərə nail olmaq üçün bütün maliyyə və maddi ehtiyatların maksimum aşkar edilməsi;

- büdcə gəlirlərinin ayrı-ayrı vergi növləri və digər ödəmələr üzrə müəyyənləşdirilməsi;

- ümumdövlət əhəmiyyətli tərtiblərin büdcə üzrə nəzərdə tutulmuş fasiləsiz olaraq maliyyələşdirilməsi baxımından məqsədli büdcə xərclərinin təyin edilməsi;

- mövcud inflyasiya tendensiyalarının iqtisadiyyatda aradan qaldırılmasına və milli pul vahidinin dayanıqlılığının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş maliyyə siyasətinin ümumi proqramı ilə büdcənin uyğunlaşdırılması;

- büdcə kəsirinin iqtisadi cəhətdən özünü doğrultmuş mənbələr hesabına azaldılması və aradan qaldırılması;

- büdcə gəlirlərinin İqtisadi regionlar, təsərrüfatlar arasında yenidən bölüşdürülməsi vasitəsilə, müxtəlif səviyyəli büdcələrin balanslaşdırılması məqsədilə büdcə tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi;

-perspektiv büdcə proqnozlaşdırılmasının səmərəliliyinin artırılması;

- yaranan öhdəliklərin hüquqi və fiziki şəxslərin maliyyə fəaliyyəti nəticəsində yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi;

- bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin büdcə hüquqlarının bərabərliyi;

- bələdiyyələrin və Azərbaycan Respublikası subyektlərinin minimal büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi;

- aşağı səviyyəli büdcələrin dövlət büdcəsi ilə qarşılıqlı münasibətdə bərabərliyi;

- müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi.

Fikrimizcə, regionların büdcə təminatına görə kəskin diferensiasiyası, vergi ödəmələrinin toplanmasını, yüksəlməsini, real stimullarının olmamağım, regional büdcə vəsaitlərinin, o cümlədən, transferlər formasında əldə olunan vəsaitlərin qeyri-adi səmərəli istifadəsini hazırda fəaliyyətdə olan büdcələrarası münasibətlər sisteminin əsas çatışmazlıqları sırasına aid etmək olar.

Əlaqələndirilmiş transfertbrin, yəni konkret məqsədlər üçün istiqamətlənmiş və mərkəzlə regionlar arasında razılaşıdırılmış transfertbrin büdcəbrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi üçün artırılmasını təklif etmək daha məqsədəuyğun hesab edilərdi. Əlaqələndirilmiş transfertlər - hökumət ilə subyektlərin icraedici hakimiyyət orqanları arasında bağlanmış və vəsaitlərin məqsədli istifadəsi üzərində ciddi nəzarətin aparılması nəzərdə tutan müqavilələr əsasında təqdim edilən transfertlərdir.

Ayrımların qeyri-məqsədi transferlərin səviyyəsinin aşağıdakı transfertlərdən asılılığını təyin etmək təklif olunur:

- nəzarət üçün regionda büdcə prosesinin açıqlığı;
- bələdiyyə və mərkəzi büdcə vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi;
- regionda həyata keçirilən büdcə gəlirlərinin səfərbərliyə alınmasının gücləndirilməsi üzrə tədbirlərin səviyyəsi;
- dövlət proqramlarının reallaşdırılmasında regional hakimiyyət orqanlarının öz ərazilərində iştirak səviyyəsi.

- Qanunverici, icraedici hakimiyyət maliyyə ili ərzində və yeri; idarəetmə orqanları müvafiq büdcə qanununda dəyişikliklər və əlavələr etmədən xərclərin artırılmasına, yaxud gəlirlərin azaldılmasına səbəb olacaq heç bir qərar qəbul edə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan qanunvericiliyinə əsasən regional 'büdcələrin gəlir hissəsi mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş gəlirlərdən, subvensiya və subsidiyalarından ibarətdir.

Müvafiq büdcəyə tam həcmdə daxil olan gəlirlər' möhkəmləndirilmiş gəlirlər adlanır. Məsələn, .Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə əsasən dövlət büdcəsinə hüquqi şəxslərin bələdiyyə büdcələrinə isə fiziki şəxslərin əmlak vergisi möhkəmləndirilmişdir.

Mövcud çatışmazlıqların aradan qaldırılması üçün büdcələrarası münasibətlərdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur;

- regional (ərazi) büdcələrinin səmərəli fəaliyyətinin yöfəldilməsi və regional maliyyəmin sağlamlaşdırılması;

- dotasiyalaşdırmanın və dotasional ərazilərin sayının ixtisan;
- qarşılıqlı maliyyə axınlarının minimumlaşdırılması;
- ayrılan vəsaitlərin təyinatlılığı və regionlar tərəfindən onların istifadəsi üzərində nəzarətin və məsuliyyətin gücləndirilməsi;
- ərazilərin seçmə investisiyalaşdırılması mexanizminin yaradılması;
- dövlət büdcəsi ilə bələdiyyə büdcələrinin vəsaitləri hesabına ayrı-ayrı proqram və layihələrin həyata keçirilməsi üçün müştərək maliyyələşdirilməsi rejimindən istifadə;
- Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət hakimiyyət və yerli idarəetmə orqanlarının ərazinin vergi potensialının və İstehsal həcminin artırılmasına marağının yüksəldilməsi.

Büdcə tələbatlarının və onun xərclərinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi, ümumiyyətlə gəlir mənbələrinin möhkəmləndirilməsi, aşağı səviyyəli büdcələrə maliyyə yardımının göstərilməsi xərc səlahiyyətlərinin sərhədləşdirilməsinə və büdcə sisteminin səviyyələri arasında məsuliyyətə əsaslanmalıdır.

Dövlət vergiləri - məcburi ödəmələr formasında ictimai məhsulun bir hissəsinin tutulması vasitəsilə dövlət maliyyəsinin formalaşmasının əsas mənbəyidir. Vergiyə cəlb etmə iqtisadi mədəniyyət ünsürü kimi bütün dövlət sistemlərinə məxsusdur.

Dövlət tərəfindən mərkəzləşdirilmiş maliyyə resurslarının formalaşdırılması üçün ümumi milli gəlirin müəyyən hissəsinin birbaşa tutulması vergiyə cəlb etmənin iqtisadi mahiyyətini təşkil edir.

İqtisadi resursların bölüşdürülməsi üsulu azad bazar iqtisadi sisteminin planlı iqtisadi sistemdən əsas fərqli xüsusiyyətdir. Fərdlər resursları məhsul istehsal etmək və ya xidmət göstərmək üçün azad bazar sistemi şəraitində əldə edirlər, sonra isə onlar mənfəət əldə etmək imkanı qazanırlar. Bütün istehsal fəaliyyətlər komanda sistemi əsasında isə hökumət tərəfindən planlı iqtisadiyyat şəraitində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənir. Hökumət xərclərinin maliyyələşməsi belə bir şəraitdə demək olar ki, tamamilə dövlət vətəndaşlarının və müəssisələrdə çalışanların vergiyə cəlb edilməsi hesabına

həyata keçirilir. Planlı iqtisadi sistem şəraitində isə əksinə, bütün istehsal imkanları və vəsaitləri dövlət mülkiyyət obyektləri hesab edilir və əldə olunan məhsulların bölüşdürülməsi isə birbaşa olaraq hökumətin tapşırığı və nəzarəti altında həyata keçirilir. Lakin bu o demək deyil ki, bu sistemdə vergilər yox idi. Burada da onlar mövcud idi və insanların bəzi fəaliyyət növləri üzərində nəzarət aləti kimi çıxış etməklə bərabər, həmçinin də, dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin böyük əksəriyyətini təşkil edirdi. Bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən vergi sistemi inzibati iqtisadiyyatdakı vergi sistemindən köklü surətdə fərqlənir. Ona görə də, bu gün Azərbaycan Respublikasında vergiyə cəlb etmədən gəlirlərin əldə edilməsinin uyğun mexanizminin təşkil olunması məsələ kimi qarşıda durur.

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə vergilər müxtəlif üsullarla toplanılır. Bir qayda olaraq, hakim dairələr regiona və ya əraziyə hər hansı bir xərc növü müəyyən etməklə, buraya vergiləri toplayan bir işçi təyin etməklə onu təlimatlandırırıdılar. Belə bir sistem “özgə ciblərinə girmək” hüququ olan vergi toplayıcılarının hökumətin tələb etdiyi indən daha çox vəsait toplamağa çalışmaları ilə nəticələnirdi, Bu səbəbdən də vergilər, tarixdə həmişə ədalətsizliklə müşayiət olunurdu.

Vergi toplayacaqlarına da xalq arasında rəğbət bəslənilmirdi. Vergi toplamaq çətin bir proses olduğundan və işçi qrupu saxlamaq tələb etdiyindən, bəzi ölkələrdə dövlət vəsaitlərinə qənaət etmək məqsədilə vergiləri toplamaq auksiona çıxarılırdı. Vergi toplamaq hüququna ən yüksək qiymət verən və “iilizamçı” adlanırdı. Məlum olduğu kimi, həmin vergi iltizanıçıları öz xərclərini ödəmək və seçdikləri fəaliyyət növündən mənfəət əldə etmək məqsədilə öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə məsuliyyətlə yanaşırdılar.

Beləliklə, vergi sisteminin səmərəli işləməsi və hökumətin qarşısında duran vacib məsələlərin həllinin təmin etməsi üçün aşağıdakı nəzəri tələblərin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir, yəni vergi sistemi hökumətə zəruri gəlirlər gətirməlidir.

Mürəkkəb ictimai quruluşa malik, sənayecə inkişaf etmiş bir sıra dövlətlər və onların hökumətləri ictimai həyatda fəal iştirak etməyə, yəni öz yaşayışlarını təmin

etməyə imkanı olmayan vətəndaşlara köməklik göstərmək, iqtisadiyyatın geridə qalan sahələrinə, milli iqtisadiyyatın öncül istiqamətlərinin inkişafına yardımçı olmaq məcburiyyətindədirlər. Bundan əlavə, bu ölkələrin hökumətləri adətən bir sıra ekoloji, kommersiya, təhsil və digər proqramları da maliyyələşdirirlər.

Ədalətli vergi sistemi olmalıdır. Bu baxımdan vergiyə cəlb etmə nəzəriyyəsinin vergi sistemi iki üsul ilə qurula bilər. Məsələn, ABŞ-da fərd nə qədər çox gəlir əldə edərsə, onun ödədiyi gəlir vergisinin məbləği də müvafiq olaraq artır. Bu vergi sisteminin birinci tipidir.

Vergi sisteminin ikinci tipi vergi ödəyicilərinin' gəlirləri baxımından proporsional vergidir: vergi kim: dövlətə ödənilən gəlir hissəsi bu halda gəlirin - ümumi səviyyəsindən asılı deyildir. Hazırda proporsional şkalaya nisbətən vergiyə cəlb etmənin progressiv şkaası daha geniş yayılmışdır. Çünki çox qazananlar hökumət tərəfindən heç bir əlavə tədbir görülmədən dövlətə daha çox vergi ödəməlidirlər. Vergilərin hesablanması sistemi haqqında yuxarıda deyilənlər yalnız gəlir vergisinə münasibətdə ədalətliyədirlər və digər vergi növləri isə onların bir əlaqəsi yoxdur.

Hökumət unutmamalıdır ki, hansı vergi sistemi tətbiq etməsindən asılı: olmayaraq xalqın fikri dəyişilməz qalır, yəni yükünün ağırlığı qənaətindədirlər.

Dövlətlər isə həmişə daha münasib vergi sistemi qurmağa çalışırlar.

Göründüyü kimi, dövlət tərəfindən məcburi ödəniş formasında ümumi milli məhsulun müəyyən hissəsinin cəmiyyətin xeyrinə tutulması verginin mahiyyətidir. Vergiləri ümumi milli məhsulun istehsalının əsas iştirakçıları - müəyyən gəlir əldə edən işləyənlər, təsərrüfat subyektləri, kapital sahibləri ödəyirlər.

Vergi yalnız verdi ödəyiciləri və vergiyə cəlb etmə elementləri, yəni vergiyə cəlb etmə obyektini, vergi bazası, vergi dövrü, vergi dərəcəsi, verginin hesablanması, verginin ödənilməsinin müddəti və qaydası müəyyən edildikdə təyin edilmiş hesab olunur.

Vergiyə cəlb etmənin obyektləri mənfəət (gəlir, borc öhdəlikləri üzrə faizlər), əmlak (pul, qiymətli kağızlar, əmlak və əmlak hüququ, intellektual fəaliyyətin nəticələri), əmtəə, iş və xidmətlərin satışı üzrə əməliyyatlar hesab olunur.

Hər bir vergi növünün müstəqil vergiyə cəlbətmə obyektı mövcuddur. Hüquqi şəxslərin, vergi orqanlarında hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların və gəlir vergisi ödəyən fiziki şəxslərin sayı vergi ödəyicilərinin ümumi kəmiyyəti ilə müəyyən edilir.

Vergiyə cəlbətmənin rüasir sistemində vergilər bölüşdürücü, fiskal, tənzimləyici, nəzarət, həvəsləndirici funksiyaları yerinə yetirirlər. Vergilərin bölüşdürücü funksiyası onların bölüşdürücü münasibətlərini xüsusilə mərkəzləşdirilmiş aləti olduğunda ifadə olunur.

Fiskal funksiya vasitəsilə vergilərin əsas ictimai təyinatı olan dövlətin maliyyə resurslarının formalaşdırılması, onların büdcə sistemində və büdcədən kənar sabit və mərkəzləşdirilmiş əsasda tutulması hesabına formalaşması dövləti iri iqtisadi subyektə Çevirin Vergi mexanizminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, maliyyə resurslarının hərəkəti üzərində nəzarətin təmin edilməsi, vergi sistemə və büdcə siyasətinə dəyişikliklərin edilməsinin zəruriliyi vergilərin nəzarət funksiyası vasitəsilə aşkarlanır. Vergilərin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi, onun tamlığı və dərinliyi əsasən vergi intizamı səviyyəsindən asılıdır.

Vergilərin bölüşdürücü funksiyası onun təkrar istsal prosesindəki rolunun çoxşaxəliliyini xarakterizə edən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bu onunla izah edilir ki, əvvəllər vergilərin bölüşdürücü funksiyası sırf iiskai xarakter daşıyırdı. Lakin dövlət ölkənin təsərrüfat həyatının təşkilində daha yaxından iştirak etməyə başladıqdan sonra bu funksiyanın tənzimləyici xüsusiyyəti meydana çıxır. Vergilərin stimullaşdırıcı alt funksiyası bu və ya digər iqtisadi proseslərin stimullaşdırılmasına istiqamətlənir və güzəştlər, istisnalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlar cəlbətmə obyektinin dəyişdirilməsində, vergiyə cəlbətmə bazasının, vergi dərəcələrinin azaldılmasında ifadə olunur. Bunlara vergiyə cəlbətmənin minimum obyektı, ayrı-ayrı şəxslərin, yaxud Ödəyici kateqoriyasının vergi ödəməsindən azad olunması, vergi kreditləri, xüsusi vergi rejimlərinin tətbiqi, digər vergi güzəştləri aiddir.

Müəssisələrin mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi üzrə fəaliyyət göstərən vergi güzəştləri mənzil tikintisinin və istehsalın inkişafı məsrəflərinin, kiçik sahibkarlığın, əlillərin və təqaüdcülərin məşğulluğunun, sosial-mədəni və təbiəti mühafizə sferalarında xeyriyyəçilik fəaliyyətlərinin maliyyələşdirilməsinin stimullaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Qeyd etdiyimiz, kimi, müəyyənlanmış qaydada tutulan vergi, yığım, rüsum və başqa Ödəmələrin məcmusu vergi sistemini formalaşdırır. Vergiyə cəlbətmənin bərabərliyi bu sistemin əsas prinsiplərindən biridir. Yəni vergiyə cəlbətmənin qanunvericilikdə müəyyən olunmuş dövründə bir obyekt eyni vergi növü üzrə bir dəfə vergiyə cəlb edilə bilər.

Respublikamızda vergi sistemi üç pilləlidir: dövlət vergiləri, Naxçıvan MR vergiləri və yerli (bələdiyyə) büdcələrinə ödənilən) vergilər.

Vergi Məcəlləsi təsdiq olunana qədər vergi sisteminin fəaliyyət təcrübəsi bəzi çatışmazlıqların mövcudluğunu aşkara çıxardı. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- vergilərin hesablanma metodikasının mürəkkəbliyi. Xüsusilə də ilk dövrlərdə mühasibat korpusunun potensialı aşkar olaraq vergi Sisteminin

- tələblərinə cavab vermirdi. Bu isə öz növbəsində vergilərin hesablanmasında və ödənilməsində çoxlu sayda qamın pozuntularına səbəb olurdu.

- vergi sistemi əsas etibarilə fiskal xarakter daşıyırdı. Onun stimullaşdırıcı rolu azalmışdır və müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin artmasına, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, istehsal məsələlərinin yüksək texniki səviyyədə həll edilməsinə maraq yaratmırdı.

- birbaşa vergilər arasında yalnız müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinə əsasən hesablanan mənfəət vergisi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Əmlak və resurs ödəmələr: nə büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında, nə də təkrar istehsal proseslərinin stimullaşdırılmasında əhəmiyyətli ol oynamırlar.

- yeni bir sistemdə bir sıra işlənmiş müddələrin mövcudluğu vergi qanunvericiliyinə tez-tez dəyişikliklər və əlavələr edilməsi ilə nəticələndi.

Hazırda isə vergi siyasətinin yenidən dərk edilməsi prosesi gedir və Vergi Məcəlləsində yeni qərarlar öz əksini tapmışdır. Dövlətin və vergi ödəyicilərinin

bütün vergi münasibətlərinin məcmusunu Vergi Məcəlləsi əhatə edir. Vergi Məcəlləsi vergi qanunlarının birbaşa təsirini təmin edən və vergi bazasının formalaşmasına və vergi mexanizmlərinin səmərəli həyata keçirilməsinə dövlət maraqlarının müdafiəsi ilə uzlaşmayan ayrı-ayrı siyasi, ideoloji və digər təsirləri istisna edən vahid hüquqi sənəddir.

Vergi Məcəlləsi vergi münasibətlərinin və vergi öhdəliklərinin məzmununa ıçıqlamağa, vergi siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələrini, vergiyə cəibətmənin əsas prinsiplərini müəyyənləşdirməyə, vergi növlərini və onların reallaşma mexanizmlərinin ümumi müddəalarının əsas prinsiplərini, həmçinin vergilərin ödənilməsinə nəzarət və məsuliyyət tədbirlərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Burada vergiyə cəibətmənin aşağıdakı əsas prinsipləri nəzərdə tutulmuşdur:

- öz imkanları daxilində hər bir hüquqi və fiziki şəxs dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsində iştirak etməlidir;

- vergi münasibətləri subyektləri üzərində son dərəcə ağır vergi yükü olmamalıdır;

- dövlət və yerli(bələdiyyə) vergiləri və ödəmələri üzrə toplanan vəsaitlərin istifadəsində tam aşkarlıq,

- Azərbaycan Respublikasının vahid iqtisadi məkan çərçivəsini pozan, vergilərin və məcburi ödəmələrin ləy ia[^]ödi i məsinin qeyri-mümkünlüyü;

- vergi qanunvericiliyi qarşısında bütün hüquqi və fiziki şəxslərin müxtəlif mülkiyyət növlü və təşkilati-hüquqi formalı müəssisələrin bərabərliyi;

- özünü doğrultmayan vergi güzəştlərinin ləğvi hesabına vergi bazasının genişləndirilməsinin mümkünlüyü;

- güzəştləndirmənin vahid mexanizminin formalaşması.

Fikrimizcə, yuxarıda sadalanan prinsiplər vergi qanunvericiliyinin və ayrı-ayrı vergi növlərinin reallaşma mexanizminin tam sistemini formalaşdırmağa imkan verə bilər. Eyni zamanda büdcə-vergi siyasətinin səmərəliliyini artırmaqla bu sahəyə aid olan qanunların daha da mükəmməl olmasına imkan yaratmaq olar.

1.3. Vergi mexanizmi – büdcələarası münasibətlərin tənzimlənməsinin əsas aləti kimi

Hələ qədim zamanlardan dövlət vergitutma mexanizmlərindən yalnız iqtisadi deyil, həm də tənzimləyici məqsədlər üçün istifadə etmişdir, məsələn, Sovet dövlətinin ötən əsrin 20-ci illərində yeritdiyi vergi siyasəti buna misaldır.

Təsərrüfatçılıq nəzəriyyəsi və praktikası vergi siyasətinə bir sıra tələblər irəli sürür. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- səmərəli vergi siyasəti üçün baza təşkil edən elmi yanaşmalara əməl edilməsi;
- dövlətin real iqtisadi və maliyyə imkanlarının, cəmiyyətin inkişafının konkret tarixi mərhələlərinin nəzərə alınması;
- dünya təcrübəsinin və əvvəlki təsərrüfat və maliyyə quruculuğundakı təcrübənin ətraflı təhlili;
- vergi siyasəti konsepsiyası işlənilib hazırlanarkən nəticələrin proqnozlaşdırılması;
- təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- ölkənin obyektiv imkanları, iqtisadiyyatın vəziyyəti, maliyyə potensialı barədə dəqiq informasiyadan istifadə edilməsi.

Konkret məsələlərin həlli zamanı vergi siyasətinin çoxcəhətli və geniş diapazonlu olması əvəzsizdir və vergiləri mühüm ümumi iqtisadi kateqoriyalarla bir sərəya qoyur.

Dövlət iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq və ya məhdudlaşdırmaq imkanı əldə etmək üçün vergi siyasətini dəyişir, vergi mexanizmləri ilə manipulyasiya edir. Belə tənzimləmənin məqsədi şirkətlərin daxili və xarici fəaliyyəti üçün ümumi vergi abu-havasının yaradılmasıdır.

Dövlətin vergi siyasəti aparılan iqtisadi siyasəti əks etdirməklə bərabər özü müstəqil əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət, məhz həyata keçirilən vergi siyasətinin nəticələrindən asılı olaraq öz iqtisadi siyasətində lazımi düzəlişlər edir.

Dövlətin vergi siyasəti elmi nəzəriyyəyə əsaslanmalıdır. Görkəmli iqtisadçılar tərəfindən işlənib hazırlanmış elmi konsepsiyalar vergi siyasətinin əsasında durur. Onun düzgünlüyü isə praktikada yoxlanılır.

Azərbaycan Respublikasında hər il üçün qəbul edilən Dövlət büdcəsi haqqında Qanun Vergi Məcəlləsinə əsasında olan qanundur. Bu da respublikada aparılan iqtisadi siyasətin, o cümlədəndə vergi siyasətinin, mövcud qanunvericilik bazasına əsaslandığını göstərir. Mövcud elmi və qanunvericilik bazasına əsaslanan siyasət isə onun reallıq dərəcəsini artmır.

Vergi Məcəlləsində qeyd edilən vergilərdən başqa hər hansısa vergilər tətbiq edilə bilməz. Hər il üçün tətbiq edilən dövlət vergilərinin dərəcələri Vergi Məcəlləsində gösdərilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz.

Vergi münasibətləri vergi siyasətinin mahiyyətinin aşkar edilməsinin ilkin şərtidir. Dövlətlə təsərrüfat subyektləri arasında olan dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması ilə bağlı münasibətləri vergi münasibətlərinin əsasını təşkil edir. Dövlət praktikada vergi siyasətini vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirir. Vergi mexanizmi vergitutmanın idarə edilməsinin təşkilati-hüquqi forma və üsullarının məcmusudur.

Bu mexanizmə dövlət vergi qanunvericiliyi yolu ilə hüquqi forma verir. Vergi mexanizminin yaradılması qeyd edilən mərhələlərdən ibarət ardıcıl prosesdir:

-müasir mərhələdə vergi siyasətinin məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsini təmin edən vergi münasibətlərinin müəyən edilməsi;

-vergi mexanizminin praktiki tətbiqi;

-informasiyanın yığılması,vergi mexanizminin fəaliyyətinin müsbət və mənfi cəhətlərinin aşkar edilməsi üçün nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi vergi münasibətlərinin müəyyən edilmiş forma və üsullarına məl edilməsinin yoxlanılması;

-mövcudvergi sisteminin təhlili,onun qiymətləndirilməsi və vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflərin işlənib hazırlanması.

Müxtəlif təşkilati-hüquqi üsullardan, normalardan, alətlərdən istifadə olunaraq vergi münasibətləri prosesi idarə olunur.

Dövlət vergi münasibətlərinin təşkili üsulların təyin etməklə onları qanunlar, prezident fərmanları və digər normativ xarakterli aktlar şəklində rəsmiləşdirir, ödənişlərin növlərini, vergi dərəcələri və güzəştlərini və s. müəyyənləşdirir. Deməli, vergi mexanizmi müxtəlif üstqurum alətləri (məsələn vergi dərəcələri, vergi güzəştləri və s.) vasitəsilə vergitutmanın dövlət tərəfindən idarə olunmasının təşkilati-hüquqi norma, üsul və formalarının məcmusudur.

Vergi mexanizmi vergi münasibətlərinin təşkilinin ancaq forma və üsullarını deyil, həmçinin onların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi üsullarını özündə birləşdirir.

Vergi güzəştinin həcmi, vergi dərəcəsi, ümumi daxili məhsulun vergilər vasitəsilə büdcəyə alman hissəsi, vergilərin yığım səviyyəsi və s. kəmiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi elementlərinə aiddirlər.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi, cəmiyyətin iqtisadi inkişafına, investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə vergilərin təsiri və s. isə keyfiyyət parametrlərinə malik olan vergi mexanizmi alətlərinə aiddirlər.

Vergi mexanizmi vergi nəzəriyyəsinin bu anlayışı iqtisadi kateqoriya kimi şərh edən bir sahəsidir. Bu proses zamanı yaranan münasibətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə;
- vergi planlaşdırması və proqnozlaşdırması;
- vergitutmanın idarə edilməsi;
- vergi nəzarəti.

Hüquqi tənzimləmə və reqlamentləşdirmə dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi tənzimlənməsinin təşkili üzrə qanunvericilik aktlarının işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsidir. Büdcə haqqında qanun, vergilər haqqında qanunlar və digər analoji normativ sənədlər belə reqlamentləşdirilmə sənədləridir. Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi mövcud qanunvericilik və hökumətin qərarları əsasında təlimat və digər sənədlər işləyib hazırlayırlar. Öz səlahiyyətləri çərçivəsində bu sənədlər onlara vergi münasibətlərinin təşkil edilməsində vergi intizamına əməl edilməsini təmin edən, iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinə

şərait yaradan, dövlətin iqtisadi inkişafının müasir vəziyyətinin tələblərinə cavab verən vahid qaydalarını təyin etməyə imkan verir.

Vergi planlaşdırması mərkəzi hakimiyyət tərəfindən, iqtisadiyyatın inkişafının məqsədli təmayülünə uyğun olaraq proseslərin koordinasiyası, bütün sahə və regionların inkişafının balanslaşdırılması yolu ilə, obyektiv surətdə fəaliyyət göstərən iqtisadi qanunları nəzərə almaqla, iqtisadiyyatın iradi tənzimlənməsidir. Vergi proqnozlaşdırması vergitutma konsepsiyasını işləyib hazırlayır, iqtisadi inkişafın perspektivlərini nəzərə alır, vergiyə cəlb edilmənin rəsmi qaydalarını qanunvericilik yolu ilə təsbit edir, vergilər üzrə büdcəni təsdiq edir.

Vergi tənzimlənməsi xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində texnologiyanın yeniləşdirilməsinə, investisiya proseslərinə, büdcənin balanslaşdırılmasına iqtisadi təsir göstərilməsini təmin edir. Vergi tənzimlənməsi bazar şəraitində bazar tənzimlənməsi xarakteri daşıyır, düz və tərs əlaqələr əsasında istehsalçı və istehlakçıların sərbəst qarşılıqlı fəaliyyətini əks etdirir. İstehsalçıların ayrılması və onların maraqlarının bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməsi dağıdıcı hadisələrlə nəticələnir. Deməli, bir tərəfdən bazar münasibətləri sərt rəqabət şəraitində ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin inkişaf etməsinə səbəb olur, digər tərəfdən isə istehsal olunmuş mal kütləsinin tələb və satışın imkanlarına uyğun gəlməməyi nəticəsində ayrılmış müəssisələr arasında təsərrüfat əlaqələrinin qırılmasına gətirib çıxarır. İstehsaldakı durğunluğun və bazardakı böhran təmayüllərinin qarşısının alınması üçün bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi zərurəti də buradan yaranır. Vergi mexanizmi iqtisadiyyatın dinamik inkişafının tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Mütəxəssislər aparatı tərəfindən, xüsusi üsulların, həmçinin vergi stimullarının köməyi vasitəsi ilə vergilərin idarə edilməsi həyata keçirilir.

Vergilər üzrə idarəetmə qərarlarının elmi cəhətdən əsaslandırılması müasir təsərrüfatçılıq şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergilərin idarəedilməsi vergi intizamına riayət edilməsinə, istehsalın inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilir. Vergi stimullarını vergi güzəştləri və vergi sanksiyaları təşkil edir. Vergilərin növündən, hesablama metodikasından,

onlardan istifadənin məqsədindən asılı olaraq vergi güzəştlərinin xüsusiyyətləri müəyyən edilir.

Dünya təcrübəsi vergi tənzimlənməsinin təşkilinin aşağıdakı prinsiplərini işləyib hazırlayıb:

-vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi seçim xarakteri daşımır;

-müstəsna olaraq dövlət investisiya proqramlarının həyata keçirilməsini təmin edən vergi ödəyicilərinə investisiya güzəştləri verilir;

-dövlətin iqtisadi maraqlarına vergi güzəştlərinin tətbiqi zərər vurmamalıdır;

-vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi qaydası qanunla müəyyən olunur.

Vergi sanksiyaları ikili xarakter daşıyır. Əvvəla büdcə qarşısındakı öhdəliklərə riayət olunmadıqda sanksiyalar tətbiq edildiyinə görə onlar vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasını təmin edirlər. İkincisi isə, onlar təsərrüfat subyektlərini öz fəaliyyətində təsərrüfatçılığın səmərəli formalarından istifadəsinə sövq edirlər. Bununla nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, sanksiyaların kəsərliyi nəzarəti və cəza tədbirlərini tətbiq edən orqanların fəaliyyətinin səmərəliliyindən asılıdır.

Hüquqi və fiziki şəxslərin ijaədikləri vergilərin dövlət büdcəsinə vaxtında daxil olmasını, düzgün hesablanması vergi nəzarəti təmin edir.

Müxtəlif növ vergilərin seçilməsi, o cümlədən onların hesablanması və büdcəyə ödənilməsinin müəyyən normaya və qaydaların təmin edilməsi optimal vergi mexanizminin qəbul edilməsi deməkdir. Vergi güzəştləri və sanksiyalarının tərkibi də önəmli rol oynayır. Onlar vergi tənzimlənməsinin və onun tərkib hissəsi sayılan vergi nəzarətinin əsası kimi çıxış edirlər. Vergi mexanizmi vergi anlayışının daxili potensialının praktikada həyata keçməsinin iqtisadi-hüquqi üsulu kimi formalaşdığı üçün təkrar istehsal məqsədlərinə xidmət edir, ümumdövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar arasında nisbi tarazlığa nail olunmasına kömək göstərir. Funksional nöqtəyi-nəzərdən vergi mexanizminin elementlərinin fəaliyyəti iki altsistem üzrə məhdudlaşır: fiskal və tənzimləyici. Onlar arasında bərabər nisbətənlərin gözlənilməsi optimal vergi mexanizminin yaradıldığı haqda danışımağa əsas verir. Ölkədə həm iqtisadi, həm də siyasi sabitlik olmadıqda bu vəzifənin yerinə yetirilməsi olduqca mürəkkəbləşir. Vergi taktikasının

formalaşması və vergitutma strategiyasının seçilməsi zamanı daxil edilən vergi mexanizmi üçün bu şərtlərin ödənilməsi olduqca vacibdir. Vergi mexanizmi yalnız subyektiv yanaşmalardan və məhdud maraqlardan ibarət olmamalıdır.

Şərti olaraq vergi mexanizminin yuxarıda qeyd edilən bütün həlqələri arasında şərti olaraq sərhəd qoyulur, ona görə ki, praktikada onlar hər zaman kəşifirlər, vergi 'tənzimlənməsi və vergi nəzarəti isə demək olar ki, bir tam kimi çıxış edirlər. Həm vergi güzəştləri sistemi şəklində həvəsləndirici üsullardan, həm də cərimələr şəklində sanksiya üsullarından cari vergi tənzimlənməsi prosesində istifadə olunur.

Eyni zamanda vergi mexanizminin elementləri həm də müstəqil komplekslərdir, yəni, onların hər birinin özünə məxsus təşkili və qiymətləndirilməsi qaydaları mövcuddur.

Vergi planlaşdırması, tənzimlənməsi, İdarəedilməsi və nəzarət üsullarının bir-birindən fərqli olması onları müstəqil sahə kimi araşdırmağa, onlara məxsus olan qanunauyğunluqları müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. Buna əsasən də vergi mexanizminin təkmilləşdirilməsi yolları işlənib hazırlanır.

Vergi elmi və praktikası ilə vergi mexanizminin bütün həlqələrinin mahiyyəti müəyyən edilmir. Məsələn, planlaşdırma, marketinq və digər elmlərin ümumi nəzəriyyəsi və praktikasının müddəaları əsasında vergi planlaşdırması həyata keçirilir. Eyni qaydalara da həm vergi tənzimlənməsi, həm idarəçiliyi, həmçinin nəzarəti tabedir. İdarəetmənin — ümumi nəzəriyyəsinin işləyib hazırladığı müddəalar onlar üçün daha çox önəm kəsb edir.

Vergi planlaşdırmasının qarşısında olan vəzifələr birmənalı deyil. Yəni başqa sözlə, vergi planlaşdırması dövlət və korporativ vergi planlaşdırmasına bölünür, bu vəzifələr dövlət orqanları və ya müəssisələr tərəfindən qoyulmasından asılı olaraq bir-birindən fərqləndirilir. Birincinin məqsədi dövlət büdcəsinin tələbatının ödənilməsidir, ikincinin məqsədi isə vergi ödənişlərinin optimallaşdırılması, onların minimallaşdırılması üçün qanuni üsulların tapılmasıdır.

Dövlət, korporativ və şəxsi iqtisadi maraqlar vergi tənzimlənməsi, idarəedilməsi və nəzarəti sahələrində də toqquşduğundan onlar da birmənalı

deyillər. Bütçə-vergi tənzimləməsi, vergitutmanın idarəedilməsi və bütçə vergi nəzarəti xüsusi, özlərinə məxsus üsullarla həyata keçirildiyinə görə, onların öz məqsəd və vəzifələri var.

Bütçə gəlirlərinin formalaşması, vergi məbləğlərinin ərazi və regionlar arasında yenidən bölüşdürülməsi zamanı yaranan hüquqi və maliyyə münasibətləri vergi mexanizminin daxili məzmununu təşkil edir. Vergi mexanizminin qurulması xüsusiyyətlərini təşkilati-iqtisadi və maliyyə münasibətləri sistemi müəyyən edir. Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, vergi mexanizminə yalnız vergilərin yığılması prosesinin gedişatma dövlətin operativ müdaxiləsi mövqeyindən yanaşmaq düzgün deyildir. Vergi mexanizmi belə yanaşma zamanı öz obyektiv xarakterini itirir və pul vəsaitlərinin yenidən bölüşdürülməsinin subyektiv bir vasitəsinə çevrilir. Vergi mexanizmində obyektiv və subyektiv başlanğıc üzvi bir vəhdətdən ibarətdir və onlar arasındakı tarazlığı qoruyub saxlamaq lazımdır.

II FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ VERGİ MEXANİZMİNİN TƏSİRİNİN TƏDQIQI

2.1. Region büdcələrinin maliyyələşdirilməsində vergilərin rolu

Bazar münasibətləri şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında bütün üfüqi və şaquli istiqamətlərdə, o cümlədən regional səviyyədə səmərəli iqtisadi-maliyyə münasibətlərinin yaradılması böyük əhəmiyyət daşıyır. Təcrübə göstərir ki, burada daha çox çətinlik mərkəzlə regionlar arasında büdcə-vergi münasibətlərinin normal tənzimləmə mexanizminin yaradılması zamanı baş verir.

Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsi cari və investisiya yardım mexanizmlərindən ibarətdir. Cari yardımlar, əsasən büdcələrarası münasibətlər çərçivəsində, yəni aşağı büdcə səviyyələrinə müxtəlif maliyyə yardımları (subsidiya və dotasiyalar) formasında həyata keçirilir. Bunun sayəsində regionlar və ya bələdiyyələr iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq, daha çox sosial xidmətlər göstərmək üçün böyük imkanlar əldə edirlər ki, bu, dolayısı da olsa, həmin regionun investisiya cəlbediciliyinin güclənməsində öz əksini tapır. Büdcələrarası münasibətlər regionların iqtisadi inkişafına birbaşa təsir etmədiyindən, əksər xarici ədəbiyyatda bu mənbəyi regional siyasətə aid etməzlər və təsadüfi deyil ki, xarici ölkələrin böyük əksəriyyətində büdcələrarası münasibətlərin təşkili və regional iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi müxtəlif qurum və ya nazirliyin səlahiyyətindədir. Bəzi ölkələrdə büdcələrarası münasibətlər Maliyyə Nazirliyinin, regional iqtisadi siyasət isə İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və ya regional məsələlərlə məşğul olan digər xüsusi nazirlik və ya idarənin tabeliyindədir. Rusiya Federasiyasında xüsusi Nazirlik fəaliyyət göstərir.

Regionlarla mərkəz arasındakı iqtisadi-maliyyə mexanizmi - regionların təsərrüfat və sosial komplekslərinin vahid iqtisadi məkana inteqrasiya olunması üçün tətbiq edilən alətlər və tədbirlər toplusudur. Bu zaman, həmin mexanizm

ümumi hüquqi-normativ, maliyyə, mülkiyyət, sosial-iqtisadi prinsiplərin səmərəli fəaliyyət göstərməsinə əsaslanır. Bu amillər içərisində ən vacibi aşağıdakılardır.

- ❖ büdcə-vergi sahəsi;
- ❖ kredit, subsidiya və subvensiyalar;
- ❖ regionlararası, regionla mərkəz arasındakı mülkiyyət münasibətləri;
- ❖ regionlar arasında qarşılıqlı yardımlaşma, ekoloji münasibətlər və s.(

Musayev A. № 2,2014, s. 28-29.)

Hazırkı mərhələdə ölkədə iqtisadiyyat sahəsinin tərəqqi etdirilməsi sahəsində əsas vəzifələrin icrası – sahibkarlığın tərəqqisinin intensivləşdirilməsini, dövlətin sosial-iqtisadi məsələlərinin yoluna qoyulmasında onun rolunun bir xeyli artırılmasını, bu yöndə dövlət qayğısının artmasını və bölgələrdə sahibkarlığın tərəqqisi sahəsində xüsusi potensialın yaranmasını tələb edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, vurğulamaq lazımdır ki, sahibkarlığın regional tərəqqisinin intensivləşdirilməsi günümüzdə böyük əhəmiyyət kəsb edən mövzulardandır.

Ölkə prezidenti İlham Əliyevin 2014-cü il 11 fevral tarixli fərmanına əsasən “AR regionlarının sosial-iqtisadi tərəqqisi Dövlət Proqramı (2014-2018-ci illər)” AR-nın sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün xüsusi əhəmiyyət daşımaqla bərabər, eyni zamanda sahibkarlığın bölgələr üzrə tərəqqisinin gerçəkləşməsi nöqtəyi-nəzərindən ölkənin ümumi tədbirlərini təşkil edir. Dövlət Proqramında 10 iqtisadi rayona əsaslanaraq hazırlanmışdır, AR-nın bölgələrinin investisiya xəritəsi konkret şəkildə göstərilmiş, bölgə üzrə təşviq mexanizmləri təyin olunmuş və bunların gerçəkləşdirilməsi mənbələri konkretləşdirilmiş, bölgə üzrə infrastrukturun ərsəyə gətirilməsi və tərəqqisi yönündə görüləcək tədbirlər qeyd edilmişdir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərin maliyyələşmə mənbələri də göstərilmişdir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, regionlar arasında sosial-iqtisadi inkişaf fərqlərinin aradan qaldırılması üçün Dövlət Proqramında real inkişaf tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbirlərin paralel həyata keçirilməsi ölkənin kompleks inkişafını təmin edəcəyi şübhəsizdir. Başqa sözlə, Dövlət Proqramında nəzərdə

tutulduğu kimi regionlarda zəruri infrastrukturun yaradılması hər bir regionda paralel inkişafı təmin etməyə şərait yaradacaqdır. (Mahmudov M., 145 s.)

Hazırda regionlarda iqtisadi aktivliyin xeyli aşağı olması və vergiyə cəlb olunan gəlir bazasının məhdudluğu hətta yerli sosial sahələrin də maliyyələşdirilməsinə kifayət etmir. Yuxanda qeyd edildiyi kimi, Bakı şəhəri çıxılmaqla bütün iqtisadi rayonlarda toplanan vergilər dövlət büdcəsinin vergi gəlirlərinin 5-6%-ni, yerli xərclər isə dövlət büdcəsi xərclərinin 18-20%-ni təşkil edir. Bu iqtisadi rayonların yerli büdcələrinin xərclərinin gəlirlərindən artıq olan hissəsi Bakı iqtisadi rayonu üzrə toplanılan vergilər hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli büdcələrin respublika büdcəsinin dotasiyaları ilə maliyyələşdirilən hissəsi ildən-ilə artmaqdadır. Regionlarda iqtisadi fəallığın nəzərəcarpacaq dərəcədə artmaması, regionların dövlət büdcəsindən maliyyə asılılığını gücləndirir. Əgər dövlət büdcəsinə neft sektorundan daxil olan gəlirləri nəzərə almasaq, qeyri-neft sektoru üzrə gəlir daxilolmaları arasında da regional disproporsiya olduğunu görürük.

Dövlət büdcəsindən dövlət investisiya xərclərinin vəsaiti vasitəsilə bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisinə hər il hansısa dəyərdə vəsait təyin edilir.

Cədvəl 1. Dövlət investisiya xərcləri (milyon manatla)

	2014	2015	2016	2017	2018
Dövlət investisiya xərcləri	32,9	84,9	96,0	164,0	611,
o cümlədən:					
regionlara yönəldilən	7,3	50,4	60,3	117,7	480,
ondan:	0,84	5,1	13,5	28,1	93,5
sosial-mədəni obyektlərə					
istehsal təyinatlı	0,1	12,1	20,7	54,9	311,
infrastruktur obyektlərinə	3,2	24,9	20,3	25,7	56,5
mənzil tikintisinə	0,5	0,8	1,3	4,2	11,2
digər obyektlərə	2,6	7,5	4,5	4,8	7,6

Mənbə: Hesablamalar Palatasının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

2014-2018-ci illər üzrə investisiya xərclərinin çox hissəsi regionlarda, xüsusilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sosial-mədəni, istehsal təyinatlı, infrastruktur obyektlərin, habelə mənzil tikintisinə yönəldilmişdir. Bu gələcəkdə də davam etdirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın regionlarda daha sürətlə inkişafı üçün dövlət himayəsinin artırılması və ona zəruri maliyyə dəstəyinin verilməsi ən aktual problemlərdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası da daxil olmaqla ölkənin bütün regionları üzrə dövlətin sahibkarlara qayğısı köklü surətdə yaxşılaşmışdır. Əgər 2014-ci ildə kreditlərin verilməsi 18 şəhər və rayonu əhatə etmişdirsə, 2015-ci ildə bu rəqəm 46, 2016-cı ildə isə 53 olmuşdur. Bu da öz növbəsində gələcəkdə ölkənin bütün regionlarının kredit verilməsinə cəlb edilməsi üçün şərait yaradacaqdır.

Edilən təhlillərdən məlum olur ki, xırda və orta biznesin tərəqqisi bölgələrdə iqtisadi inkişafın əsas daşıyıcısı olur. Bu səbəbdən də ölkədaxili sahibkarlığın tərəqqisi strategiyasının mühüm prioriteti bölgələrdə xırda və orta biznesin tərəqqisidir. Bölgələrdə xırda və orta sahibkarlığın sürətli tərəqqi etməsi və bu əsasda iqtisadi artımın daha da sürətləndirilməsi bir çox istiqamətdə dövlət tədbirlərinin görülməsini tələb edir. Burada kiçik və orta biznesin tərəqqisi üzrə dövlət büdcəsinin pulları SKMF vasitəsilə müxtəlif formalarda istifadə edilir:

- kiçik və orta müəssisələrə əsas fondların alınması, yenisi ilə əvəz edilməsi üçün çox az faizli və uzunmüddətli kreditlərin verilməsi;
- dövriyyə vəsaitinin tamamlanması üçün aşağı faiz vasitəsilə qısamüddətli kreditlərin verilməsi;
- riskli, amma eyni zamanda da perspektivli biznes fəaliyyətinin kreditləşdirilməsi;
- lizinq xidmətinin göstərilməsi, innovasiya projelərinin kreditləşdirilməsi.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyi - Azərbaycanın bütün regionlarında iqtisadiyyatın inkişafına və həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına əsasən qiymətləndirilməlidir. Onun bir-biri ilə təmasda olan kəmiyyət və

keyfiyyət göstəriciləri vergi tənzimlənməsinin kifayət qədər olmasının və səmərəliliyinin indikatorudur.

Obyektiv səbəblər baxımından Azərbaycanın regionlarının vergi potensialının məbləğində əsaslı fərq mövcuddur. Buna görə də regionlar üzrə səmərəliliyin qiymətinin diferensiallaşdırılmış meyarlarını müəyyənləşdirmək üçün regionun mümkün vergi yükü həddinin kəmiyyət xüsusiyyətlərini nəzərə almaq çox vacibdir.

Vergiqoymanın yetərliyinin kəmiyyət göstəricilərini iki qrupa bölmək olar.

Birinci qrupa - təsərrüfatçılıq bir subyekti üçün vergi yükünün səviyyəsi daxildir. Burada göstəricilər vergi ödəyənlərin kateqoriyaları üzrə hesablanır, çünki onlara vergiqoyma sistemi müxtəlifdir. Məsrəflərin və vergi qoyulmasının, həmçinin fəaliyyətlərə və bölmələrə malik müəssisələrin və kiçik müəssisələrin sahələr üzrə xüsusiyyətləri ilə əlaqədar onların kəmiyyəti sahələr üzrə fərqlənir. Vergi qoyulmasının mümkün səviyyəsi müəssisənin maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Buna görə də, vəziyyətinin çoxsaylı variantlarından asılı olaraq, kiçik orta və iri müəssisələrin gəlir səviyyəsindən asılı olaraq, müəssisələrin mənfəətinə vergi qoyulmasının progressiv normasından istifadə etmək yolları dəqiq təhlil edilməlidir.

İkinci qrupa - regionun vergi potensialının, vergi yükünün və büdcə təminatının səviyyəsi aid edilir. Bu göstərici baxımından, regionlar varlı və çox varlı, kasıb və çox kasıb, həddən artıq kasıb olaraq təsnifləşdirilir. Təhlildə əldə olunmuş kəmiyyət göstəriciləri qarşılıqlı müqayisə edilməlidir. Regionların inkişafını planlaşdıran və proqnozlaşdıran zaman Azərbaycan üzrə müəyyən edilmiş orta göstəricilərlə tədqiq olunan subyektin aid edildiyi regionlar qrupu üzrə göstəricilərin artmasını nəzərə almaq lazımdır. Həddən artıq kasıb regionlara - göstəriciləri iqtisadi təhlükəsizliyin ən son mümkün əhəmiyyətli həddindən aşağı olan regionları aid etmək olar.

Bölgələrə əsasən vergi miqdarının dəyişməsinə - iqtisadi göstəricilər - Ümumi regionun məhsulu istehsalın tutumu və işin, xidmətlərin, əmtəənin satışı bildirir. Dövlətin və eyni zamanda ölkədəki

müəssisələrin maliyyə vəziyyətinə vergilərin təsir gücünü bir sıra göstəricilər: zərərə və mənfəətlə fəaliyyət göstərən müəssisələrin ümumi sayı, vergilərə əsasən daxilolmalar, investisiyaların tutumu, vergi yükünün məbləği, yığıma və eyni zamanda vergilərə əsasən borclar və məxaricin ümumi dəyərində qeyri-büdcə, habelə büdcə fondları ilə hesablaşmalar üçün məxaricin həcmi müəyyən edir. Ümumiləşdirici göstərici kimi vergilərin elastiklik əmsalı da hesablanı bilər.

Ölkə daxilində vergi tənzimlənməsinin əlverişliyinin qiymətinin konkretkiyi üçün onun vergi aktivliyi indeksini təyin etmək mütləqdır. Ölkənin büdcə təminatlığının ancaq vergi yükündən yox, eyni zamanda vergilərin yığılma səviyyəsindən asılıdır. Ölkə daxilində adambaşına düşən vergi qoyuluşunun təyin olunması regionlar arasınca vergi yükünün səviyyəsini fərqləndirmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

AR-da regional iqtisadi tərəqqinin həyata keçirilməsində bank sistemi çox böyük rol oynayır. Bank sisteminin ölkədaxili iqtisadi İnkişafa göstərdiyi təsirini dövlətin nizamlayma funksiyalarından hesab olunan - makromaliyyə və makroiqtisadi dəyişməzliyinin tətbiqi ilə əldə etmək mümkündür, ölkədə makroiqtisadi tənzimləmə avtomatik şəkildə yox, bəzi iqtisadi üsulların və mexanizmlərin təsiri ilə baş verir, iqtisadiyyat sahəsinin dövlət tənzimlənməsi üçün kredit- pul siyasətinin tərtib edilməsində və yürüdülməsində ilk növbədə bankların xüsusi rolu vardır.(Nurivev Ə, 2014,348 s.)

Bölgələrin iqtisadi- sosial tərəqqisinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi vergi tənzimlənməsidir. Dövlətin iqtisadi tərəqqisinin ayrı-ayrı dövrlərində bu vasitənin tətbiq olunma dərəcəsi onun iqtisadiyyatının vəziyyətinə əsasən müəyyən edilir. Əksər MDB ölkələrinin, daha çox RF-nın və qərb ölkələrinin vergiqoyma təcrübəsinin müqayisəli şəkildə qiymətləndirilməsindən məlum olur ki, ayrı-ayrı dövlətlərdə və regionlarda tənzimlənmənin həmin alətləri onların tətbiq edilməsinin uyğun olub-olmamasına əsasən, əlverişli, həmçinin qeyri-səmərəli ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrdə çox hallarda vergi sisteminin strukturunda dəyişikliklər aparılması yolundan, bəzi hallarda isə uzun dövrü əhatə edən vergi güzəştlərinin istifadə edilməsi üsulundan istifadə olunur. Akademik

Z.Səməd zadə düzgün olaraq şərh edir ki, «... təşəkkül tapmış sistem (vergi - müəl.) bu və ya digər başqa sahələrin xüsusiyyətlərini yetəri qədər nəzərə almır, regional inkişafı ilə bağlı zəif əlaqələndirilmişdir. Zənnimizcə, dünya təcrübəsinə dayanmaqla, ölkənin regionlarının inkişaf səviyyələri arasında disproporsiyaları ləğv etmək məqsədilə regionlar üzrə fərqli olaraq vergi dərəcələrini aşağı salmaq məqsədəuyğundur». O cümlədən, azad iqtisadi zonanın meydana gəlməsi ilə vergi qoyuluşlarının mühim qaydalarından istifadə edilməsi praktikasına xüsusi yer verilir.

Azad iqtisadi zonaların (AİZ) və güzəştli vergiqoyma zonalarının yaradılmasının regional vergiqoyma işində ciddi iş saymaq mümkündür. Burada tətbiq ediləcək vergilər regionu iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasına səbəb olacaqdır. AİZ yaradılması regional iqtisadi tərəqqidə böyük rol oynasa da, bu mövzu bugünədək bütövlükdə tənzimlənməmişdir. Lakin bu sahədə də artıq ilk addım atılmışdır. Bu gün Azərbaycanın qərb zonası (Erəmnistanla sərhəd zonası) çıxmaq şərti ilə, onun istənilən regionu AİZ-in yaradılması üçün münasibdir.

Hazırda investisiyaların cəlb olunması və maliyyə nöqtəyi-nəzərdən özünü təmin etməsi üçün zəruri olan güzəştli vergi qoyuluşlarının tətbiqi üzrə bəzi səlahiyyətlərin regionların müvafiq hakimiyyət qurumlarına həvalə edilməsi ciddi araşdırılmalıdır.

2.2. Müasir şəraitdə vergi mexanizminin büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə təsirinin təhlili

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatı son dövrlərdə yüksək sürətlə inkişaf etmişdir. Dövlət başçımızın rəhbərliyi başçılığı ilə aparılan uğurlu iqtisadi siyasət öz faydalarını göstərməkdədir. Sözsüz ki, iqtisadi nailiyyətlər fiskal göstəricilərdə də öz əksini tapır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri iqtisadiyyat sahəsində tətbiq olunan əksər qanunlar, iqtisadi kateqoriyalardan başqa qarşılıqlı əlaqə, təsir və asılılıq kimi fəaliyyət göstərir. O, iqtisadi əlaqələrin bir qismi olan maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin hər hansı bir tərəfini göstərir. Vergi-büdcə qarşılıqlı əlaqələri dövlətlə

ayrı-ayrı şirkətlər, idarə və qurumlar və əhalinin bir-biri ilə əlaqələri göstərməklə yanaşı, həmin qarşılıqlı əlaqələrin məcmusu kimi özünü göstərir.

Büdcənin tarazlaşdırılması üçün iqtisadiyyatın yerli sektorundan yüksək gəlir qazanmaq cəhdləri, labüd şəkildə qeyri-sabitliyə yol açacaq. Ona görə ki, yerli hakimiyyət mərkəzə müraciət edəcək, banklardan borc alacaq və borc faizləri də verməli olacaq. Hal-hazırda yerli səviyyəyə verilən sosial müdafiə sistemi yerli hakimiyyət orqanlarının vəsaitinin çatışmaması ucbatından səmərəli işləməyi bacarmır.

Sabitləmə prosesinin I dərəcəli əhəmiyyətə sahib olmasını nəzərə alan makroiqtisadi sabitlik əldə etməkdən ötrü, hökumət əvvəlcə, sərəncamında olan alətlərin, hamısından faydalanaraq, dövlət büdcəsinə kifayət qədər daxilolmalar axınının təmin olunmasına nail ola bilər. Eyni zamanda bu, dövlət xərclərinin azaldılmasını, sosial müdafiə və kapital qoyuluşları funksiyalarının hakimiyyətin nisbətən aşağı səviyyələrinə keçirilməsi yolunu seçə bilər. Bütün bunlarda məqsəd dövlət büdcəsinə kompensasiya etməkdir.

Lakin bu cür vəziyyət uzun çəkə bilməz. Məqsəd dövlət büdcəsinin kompensasiya edilməsi olsa da, əslində, bu cür tədbirlər daha böyük qeyri-tarazlığa yol açır: yerli hakimiyyət orqanlarının borcları artacaq, onlar yeni-yeni borclar və kreditlər götürəcək, özlərinin xərclərini maliyyələşdirməkdən ötrü müraciət etdikləri müəssisələri əllərində möhkəm saxlayacaqdır. Kəsin aşağı səviyyəyə sıxışdırılması onun azalmasına səbəb olmur, kəsir dondurulur və uzunmüddətli perspektivdə qeyri-sabitliyə səbəb olur.

Dövlət büdcəsinin dayanıqlı olması geniş təkrar istehsalın və əhalinin sosial-iqtisadi durumunun dinamik tərəqqi edə bilməsinin əsasıdır. Onun tarazlığının pozulması və nəticədə, büdcə kəsinin həcmnin müəyyən həddi keçməsi təkrar istehsal prosesinin və əhalinin sosial-iqtisadi durumunda tarazlığın pozulması problemini yarada bilər və o cümlədən, dövlətlə müəssisələr, təşkilatlar, əhali arasında yaranan maliyyə qarşılıqlı əlaqələrinin tənzimlənməsi problemini çətinləşdirə bilər. Bu əlaqələrin xüsusiyyəti odur ki, onlar bölgü əlaqələri sahəsində, dövlətin mühim iştirakı qaydasında yaranır. Dövlət büdcəsinə aid olan

maliyyə qarşılıqlı əlaqələri mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının ortaya çıxması və istifadəsi ilə bağlı mövcud olur ki, bunlar da dövlətin ümumi istehsal və istehlak tələbatının ödənilməsinə xərcləməklə yanaşı, milli gəlirin bir hissəsinin dövlətin əlində toplanmasını zəruri edir, ona görə ki, bu ictimai təkrar istehsalın maliyyələşdirilməsi, dövlətin öz funksiyalarını icra edə bilməsi, idarə olunması xərclərinin ödənilməsi üçün lazım olur.

Büdcə-vergi siyasətinin əsas vasitələrindən biri vergilərdir. Vergilərin yığılması, işgüzar fəallığın tənzimlənməsi və əksər sosial vəzifələrin həll edilməsi üçün dövlət büdcəsində olan vəsaitdən istifadə olunması imkanlarını nəzərdə tutur. Bu siyasətin əsas vasitələri vergi dərəcələrinin, vergitutma obyektlərinin və vergilərin növlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı olan məsələlərdir. Dövlətin apardığı bu siyasətin metodlarına aid fərqli baxışlar mövcuddur. Belə ki, Keynsin tərəfdarları ənənəvi olaraq iqtisadi tərəqqinin əsas stimulu olan səmərəli ümumi təklifin formalaşmasına üstünlük verir və belə düşünürlər ki, vergilərin azaldılması istehsalın artmasına yol açır, ancaq qısa müddətli dövrdə büdcəyə daxilolmalar azalır, büdcə kəsiri isə artmış olur.

Cədvəl 2.Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln. man.)

	2013	2014	2015	2016	2017** *
Gəlirlər-cəmi	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9
Torpaq vergisi	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4
Əmlak vergisi	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6
Əlavə dəyər vergisi	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6
Aksiz vergisi	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6
Mədən vergisi	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1
Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0
Digər vergilər	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7
Sair daxilolmalar	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/systemənatəaccounts/>

Cədvəldə dövlət büdcəsinin gəlirləri nəticələri milyon manatla verilmişdir. Nəticələrə diqqət yetirdiyimiz zaman cəmi gəlirlərin 2013-cü ildən sonra azaldığını

görməkdəyik. Belə ki 2013-cü ildə cəmi gəlirlər 19496,3 mln. manat ikən, 2014-cü ildə 18400,6 mln. Olmuşdur və azalma davam edərək 2015-ci ildə 17498 mln. Manat olmuşdur. 2015, 2016 və 2017-ci illərdə isə artım olduğunu nəticələrdə görməkdəyik. 2015-ci ildə 1748 mln. manat olarkən bu rəqəm 2016-ci ildə 17505 mln. manat olmuşdur. Cədvələ baxdığımızda dövlət gəlirləri içində ən yüksək gəlirin 2710 mln. manat ilə ƏDV, 2374,8 mln. manat ilə Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi olduğunu görməkdəyik. Bunları sırası ilə Fiziki şəxslərin gəlir vergisi, Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər, Aksiz vergisi izləməkdədir.

Vergi dərəcələrinin azaldılmasını ümumi tələbin yüksəlməsinə təsir edən əsas amil sayan «iqtisadi təklif» nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına görə, vergilərin azaldılması bir yandan əhalinin, digər yandan bizneslə məşğul olanların gəlirlərinin, o cümlədən investisiyaların gəlirliliyinin artmasına yol açır. Bunun üçün aparılan vergi siyasəti düşünülmüş halda başqa sosial-iqtisadi problemlərlə qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində həyata keçirilməlidir. Bazar iqtisadiyyatında, təsərrüfat obyektlərinin investisiya fəallığı ilə gəlirlərdən tutulan vergilərin dərəcələri arasındakı asılılığın öyrənilməsinə istiqamətlənmiş Laffer nəzəriyyəsinə görə vergilərin artırılmasının bir həddi olmalıdır.

Bir sıra ölkələrdə işsizliyin artdığı bir dövrdə, istehsalın artımını stimullaşdırmaq üçün dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaqla məşğulluğu artırmaq mümkündür. Vergilərin azaldılması istehsalın və gəlirlərin artmasına təkan verir ki, bu da büdcəyə daxilolmaların azalması və büdcə kəsirinin əmələ gəlməsi ilə bitə bilər. Ancaq yenə də, daha aşağı vergi dərəcələri təyin etmək və vergi obyektlərini genişləndirməklə vergilər hesabına daxilolmaların artmasını təmin etmək mümkündür. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsinə də əsas məqsəd işsizliyi və inflyasiyanı yox etməkdən ibarətdir.

İnflyasiya zamanı, tələbin artması ilə bağlı büdcə-vergi siyasətində dəyişikliklər olunması zəruriliyi yaranır. Belə olduğu təqdirdə, fiskal siyasət mexanizminin tərtib edilməsi çox da asan məsələ deyildir. Ona görə ki, dövlətin apardığı büdcə-vergi siyasətilə bərabər, özü-özünü sabitləşdiricilər də fəaliyyət göstərir. Bunlara – iqtisadi tsclin müxtəlif dövrlərində vergilər hesabına daxilolmaların dəyişməsinə aid etmək olar.

İstehsal azaldığı dövrdə vacib vəzifə - bu siyasətin stimullaşdırılmasıdır, başqa sözlə desək, dövlət xərclərinin çoxaldılması, vergilərin azaldılması və dövlət xərclərinin çoxaldılması ilə vergilərin azaldılmasının bir-biri ilə əlaqələndirilməsidir. Bunlar maliyyələşdirmədə çətinliyin yaranmasına səbəb olsa da, istehsalın azalmasına əngəl ola bilər.

Cədvəl 3. Vergi daxilolmaları (2013-2017)

İllər	Vergi və digər ödənişlər
	Daxilolmalar (min AZN)
2017	6 971 679,6
2016	7 015 165,4
2015	7 118 196,7
2014	7 113 622,4
2013	6 663 633,4

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az>

Yuxarıdakı cədvəldə vergi daxilolmalarının nəticələrini görmək mümkündür. Bu nəticələ görə 2013-cü ildə 6 milyard 663 milyon 633 min manat vergi daxil olmuşkən, bu rəqəmdə 2014 və 2015-ci illərdə artım olaraq 2015-ci ildə 7 milyard 118 milyon 196 min manat olmuşdur. Ancaq 2016 və 2017-ci illərdə azalmaları görmək mümkündür. Belə ki 2017-ci ildə vergi daxilmaları 6 milyard 971 milyon 679 min manat olmuşdur.

Vergi məbləğinin gəlirdən asılı olduğunu və ÜMM intensive olaraq artdıqda vergilər hesabına daxilolmaların artdığını müşahidə edərik. Bu isə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın ləngiməsinə səbəb olur. Əksinə, azalma dövründə əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin artması prosesi gedir ki, nəticədə bu səmərəli tələbin yaranmasına, istehsalın azalmasının qarşısının alınmasına şərait yaradır.

İnflyasiyanın artdığı bir vaxtda, mütərəqqi vergiqoyma dərəcələrinin təyin olunması alıcılıq qabiliyyətinin zəifləməsinə, iqtisadi artımın ləngidiyi dövrdə isə əksinə, alıcılıq qabiliyyətindəki zəifləmələrin qarşısının alınmasına yardım edir. İqtisadi sabitlik cəhətdən bunların hər ikisi də vacibdir. İqtisadi yüksəliş zamanı vergilər hesabına daxilolmaların artması, büdcə kəsirinin azaldılması və yaxud ləğv edilməsi nəticə etibarlı ilə büdcənin imkanlarının artması və inflyasiyanın azaldılması meylinin güclənməsinə zəmin yaradır.

Büdcənin əsas problemlərindən biri onun balanslaşdırılması və büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi metodunun seçilməsidir. Büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsi probleminin tədqiq edilməsinə Amerika alimi C.Tobinin xidmətləri çoxdur. O qeyd etmişdir ki, müəssisə və təşkilatlarda pul dövriyyəsinin idarəedilməsi və iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun xarakteri büdcə kəsirinin maliyyələşmə şərtlərindən asılıdır.

Sosial ödəmələr, əhalinin aztəminatlı hissəsinin müdafiəsi proqramları da sabitləşdirici amillərə aiddir. Ona görə ki, bunlar istehsalın həcmi azaldığı vaxtda ümumi tələbin kəskin şəkildə azalmasının qarşısının alınmasında müsbət rol oynaya bilər.

2.3. Büdcə-vergi siyasətinin gəlir və xərclərin tənzimlənməsinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Dövlət büdcəsi dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin yürüdülməsində mühüm rol oynayır. Nəticədə vahid maliyyə, vahid iqtisadi siyasətin yürüdülməsi təmin olur. Dövlət büdcəsi dövlətin mövcud gəlirləri ilə xərcləri 33 arasındakı balansı bildirir. Milli iqtisadiyyatın mövcud şəraitə müvafiq olaraq tərəqqi etməsində, sənayenin yeni texnologiyalarının tətbiqi əsasında təşəkkül etməsi və o cümlədən, cəmiyyətin sosial rifahının tərəqqisində dövlət büdcəsinin xüsusi rolu vardı. İqtisadi mahiyyətinə görə dövlət büdcəsi milli gəlirin paylaşdırılması üçün dövlətlə hüquqi və fiziki şəxslər arasında yaranan qarşılıqlı əlaqələrdir. Bu əlaqələr isə iqtisadiyyatın üxtəlif sahələrində tədbirlərin görülməsinin, ölkəninin müdafiəsinin gücləndirilməsinin və dövlət idarəetməsinin maliyyələşdirilməsi üçün

büdcə fondunun ərsəyə gəlməsi və istifadəsi ilə bağlıdır. İqtisadiyyatını yenidən tərəqqi yoluna yönəlmiş ölkələrdə əsas vəzifələrə müvafiq olaraq dövlət bölməsi üçün bu cür bir planlaşdırma vacibdir. İlk öncə illik büdcə planı hazırlanır. Bu vaxt dövlət büdcəsinin əsas göstəricisi olan gəlirlər və xərclər konkret olaraq təyin edilir

Cədvəl 4. Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017**
Gəlirlər-cəmi	15700,7	17281,5	19496,3	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7
<i>Fiziki şəxslərin gəlir vergisi</i>	715,7	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3
<i>Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi</i>	2134,0	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9
<i>Torpaq vergisi</i>	35,3	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4
<i>Əmlak vergisi</i>	103,9	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6
<i>Əlavə dəyər vergisi</i>	2222,7	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6
<i>Aksiz vergisi</i>	480,2	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6
<i>Mədən vergisi</i>	129,8	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1
<i>Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər</i>	433,1	592,5	675,2	684,7	934,5	861,2	903,0
<i>Digər vergilər</i>	140,6	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7
<i>Sair daxilolmalar</i>	9305,4	10306,5	11842,1	10030,4	8706,7	8474,7	7160,5
Xərclər-cəmi	15397,5	17416,5	19143,5	18709,0	17784,5	17751,3	17538,0
<i>İqtisadiyyata</i>	6803,2	6960,7	8207,5	7598,7	6408,8	4124,0	4394,3
<i>Təhsil</i>	1268,5	1453,2	1437,7	1553,9	1605,1	1754,4	1742,8
<i>Səhiyyə</i>	493,4	609,4	618,9	665,3	708,2	702,5	704,7
<i>Sosial müdafiə və sosial təminat</i>	1495,4	1769,5	1750,3	1971,2	1857,2	2645,2	2350,2
<i>elmə</i>	106,1	116,7	117,0	124,2	113,2	110,2	109,8
<i>Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq</i>	710,3	929,2	1049,3	1103,6	1105,7	1117,1	1177,5
<i>qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması</i>	281,9	342,3	349,3	449,7	430,9	470,1	552,2
<i>Sair xərclər</i>	4048,8	4994,7	5338,6	4948,4	5283,0	6140,4	6253,2

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/finance/az/006az.xls>

Cədvəl 5. Dövlət büdcəsinin gəlirləri (2016-2017)

Göstəricilər (milyon manatla)	2016-cı il	2017-ci il			2016-cı illə müqayisə, faizlə
		Proqnoz	İcra	Faizlə	
GƏLİRLƏR	17 501,2	16 766,0	16 516,7	98,5	94,4
AR-nın Vergilər Nazirliyi	7 015,6	7 645,0	6 973,5	91,2	99,4
AR-nın Dövlət Gömrük Komitəsi	2 291,6	2 250,0	2 608,8	115,9	113,8
AR Dövlət Neft Fondu	7 615,0	6 100,0	6 100,0	100,0	80,1
Sair gəlirlər	579,0	771,0	834,4	108,2	144,1

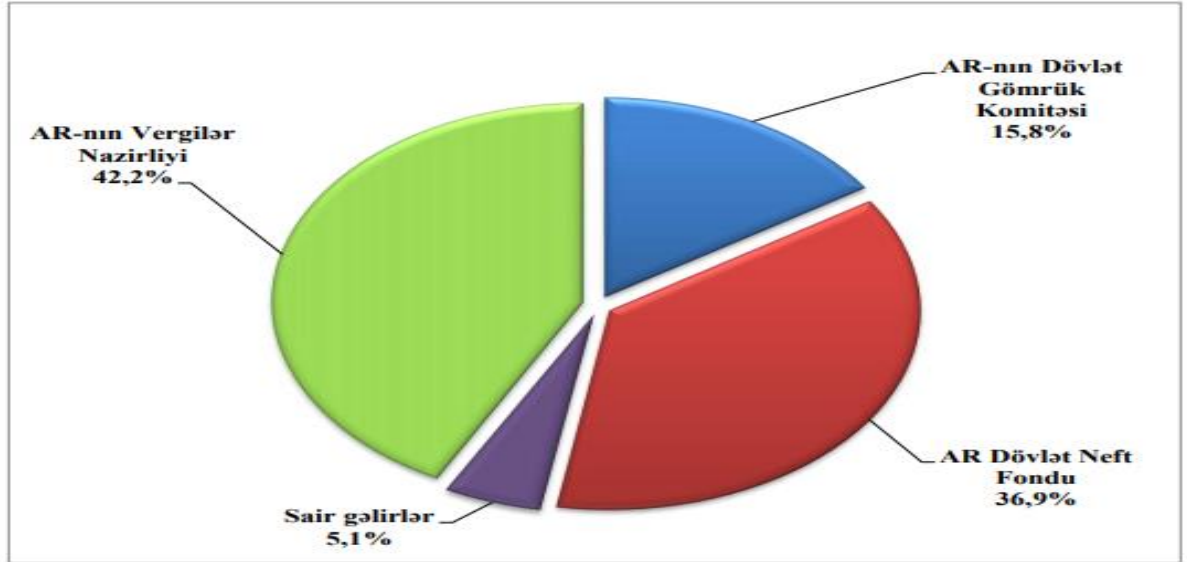
Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

2017-ci ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 16 milyard 766,0 milyon manat proqnoza qarşı 16 milyard 516,7 milyon manat və yaxud proqnoz 98,5 faiz yerinə yetirilmişdir. Büdcənin xərcləri isə proqnoza nisbətən 98,2 faiz və yaxud 17 milyard 594,6 milyon manat icra edilmişdir. Neft Fondundan 2017-ci ildə 6 milyard 100 milyon manat vəsait dövlət büdcəsinə transfer olunmuşdur ki, nəticədə bu 2016-cı illə nisbətdə 1 milyard 515 milyon manat və yaxud 19,9 faizi az olmuşdur. Yuxarıdakı cədvəlin verdiyi informasiyalarda da büdcə daxilolmalarının strukturunda Neft Fondundan transferlərin azaldığı nəzərə çarpır. Nəticədə, əgər 2016-cı ildə Neft Fondundan transferlərin büdcə daxilolmalarında xüsusi çəkisi 43,6 % təşkil etmişdirsə, 2017-ci ildə bu rəqəm 6,3 % bəndi azalaraq 36,8 %-ə bərabər olmuşdur.

2017-ci ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 10 921,2 milyon manatı və yaxud 62,2 %-i cari xərclərə, 5 153,6 milyon manatı və yaxud 29,4 faizi əsaslı xərclərə, 1 513,7 milyon manatı və yaxud 8,7 faizi dövlət borcuna və məsuliyyətlərinə xidmətlə əlaqədar xərclərə yönəldilmişdir. Dövlət büdcəsi xərclərinin 38,0 faizi və ya 6 680,8 milyon manatı sosial təyinatlı xərclərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, nəticədə bu 2016-cı illə nisbətdə 453,8 milyon manat və yaxud 7,4 faiz çoxdur. AR-nın Dövlət Gömrük Komitəsi 15,7 % AR Dövlət Neft Fondu

36,8 % Sair gəlirlər 5,2 % AR-nın Vergilər Nazirliyi 42,3 % 16 Dövlət büdcəsinin kəsiri 1 077,8 milyon manat və ya təsdiq olunan yuxarı həddən 97,3 milyon manat az olmuşdur.

Diqram 1. 2017-ci il üzrə dövlət büdcəsində daxilolmaların strukturu

Mənbə: <https://www.stat.gov.az>

“AR-nın 2018-ci il dövlət büdcəsi barəsində” AR Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının RƏYİ səh Bakı,.2018, s. 22

Cədvəl 5.-dən məlumdur ki, artımlar “Ümumi dövlət xidmətləri” (1,6 milyon. manat və ya 0,05%) bölməsində, “Müdafiə” (166,7 milyon. manat və yaxud 6,1%) bölməsində, “Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq” (54,8 milyon. manat və ya 4,2 %) bölməsində, “Təhsil” (43,0 milyon. manat və ya 2,2 %) bölməsində, “Sosial müdafiə və sosial təminat” (145,9 mln. manat və ya 6,6%) bölməsində, “Mədəniyyət, incəsənət, məlumat, bədən tərbiyəsi və başqa kateqoriyalara aid olunmayan sahədə fəaliyyət” (21,0 milyon. manat və ya 6,8 %) bölməsində, “Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi” (99,0 milyon. manat və ya 15,2%) bölməsində, “Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar” (270,0 milyon. manat və yaxud 5,7%) bölməsində, “İqtisadi fəaliyyət” (1144,6 milyon. manat və ya 5,8 dəfə) bölməsində, “Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər” (68,6 mln. manat və ya 4,0%) bölməsində nəzərdə tutulmuşdur. İlkin təsdiq olunmuş büdcə ilə müqayisədə 4 bölmə

(“Səhiyyə”, “Mənzil və kommunal təsərrüfatı”, “Yanacaq və enerji”, “Nəqliyyat və rabitə”) üzrə yenilik etmək düşünülmüşdür.

Cədvəl 6. Dövlət büdcəsinin xərcləri barədə məlumat

2018-ci ilin dövlət büdcəsinin xərclərində funksional təsnifat üzrə nəzərdə tutulmuş dəyişikliklər barədə məlumat, min manatla

Bölmələrin adı	2018-ci il				Müqayisə		
	ilkin büdcə		yenidən baxılan büdcə		mütləq	nisbi %	xüsusi çəkilər arasında fərq
	proqnoz	xüsusi çəkisi, %	proqnoz	xüsusi çəkisi, %			
Ümumi dövlət xidmətləri	3622839,1	17,2	3624576,3	15,7	1737,2	100,0	-1,5
Müdafiə	2738721,8	13,0	2905221,8	12,6	166500,0	106,1	-0,4
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1329535,1	6,3	1384235,1	6,0	54700,0	104,1	-0,3
Təhsil	2001978,0	9,5	2043989,5	8,9	42011,5	102,1	-0,6
Səhiyyə	739334,3	3,5	739334,3	3,2	0,0	100,0	-0,3
Sosial müdafiə və sosial təminat	2197182,1	10,4	2343047,4	10,2	145865,3	106,6	-0,3
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	306126,6	1,5	327129,8	1,4	21003,2	106,9	0,0
Mənzil və kommunal təsərrüfatı	458558,6	2,2	458558,6	2,0	0,0	100,0	-0,2
Yanacaq və enerji	8016,6	0,0	8016,6	0,0	0,0	100,0	0,0
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	656259,9	3,1	755282,7	3,3	99022,8	115,1	0,2
Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar	4844376,0	23,0	5114376,0	22,2	270000,0	105,6	-0,8
Nəqliyyat və rabitə	166790,7	0,8	166790,7	0,7	0,0	100,0	-0,1
İqtisadi fəaliyyət	245511,0	1,2	1390111,0	6,0	1144600,0	566,2	4,9
Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1731770,2	8,2	1800330,2	7,8	68560,0	104,0	-0,4
Cəmi	21047000,0		23061000,0		2014000,0	109,6	

Mənbə: <http://sai.gov.az/upload/files/2018-DURUSTLESME-REY-FINAL.pdf>

Müasir dövrdə vergi potensialı göstəricisi büdcələşmə, ölkənin və yaxud regionların vergi siyasətində mövcud çatışmazlıqların təyin edilməsi, regionların sosial-iqtisadi tərəqqisi üçün maliyyə yardımlarının (büdcələr arası transfertlərin, subvensiyaların, dotasiyaların və s.) bölüşdürülməsi və s. işlər üçün tətbiq edilir. Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi II fəslin birinci paragrafında qeyd edilən üsullarla həyata keçirilir.

Eyni zamanda, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin bəzi düsturlarını onların regionlara tətbiqi üçün modifikasiya etmək lazımdır.

Qiymətləndirmə üsullarından istifadə edərək, bunəticəyə gəlmək olar ki, analiz edilən üsullar vergi potensialının real vəziyyəti haqqında tam həqiqi məlumatı vermirlər. Hesablamalar zamanı ərazi vahidinin xüsusiyyətləri və yaxud müəyyən göstəricilər nəzərə alınmaya bilinər. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi böyük sayda amilləri əhatə edən, regionun spesifik keyfiyyətlərini, sosial-iqtisadi tərəqqisini, fərqləndirici xüsusiyyətlərini nəzərə alan, regionlar üçün universal üsulun əsasında aparılmalıdır. Ancaq, ölkəmizdə qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmiş vergi potensialının qiymətləndirilməsinin bir dənə də olsun üsulu mövcud deyildir ki, buda öz növbəsində onun hesablanması çətinləşdirir. Qiymətləndirmə regional hakimiyyət orqanları tərəfindən müstəqil şəkildə seçilmiş üsullarla həyata keçirilir.

**III FƏSİL. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ BÜDCƏLƏRARASI
MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ VERGİ
MEXANİZMİNİN ROLUNUN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ**

**3.1. İnteqrasiya şəraitində büdcələrarası münasibətlərin
təkmilləşdirilməsi istiqamətləri**

Müasir inteqrasiya şəraitində büdcə mexanizmlərinin arasındakı büdcə münasibətlərini tənzimləmək üçün dövlət büdcəsinə edilən sosial transfertlərin, həmçinin dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına yerli büdcələrin maliyyələşdirilməsi münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizminin formalaşdırılması məsələləri dayanır.

Büdcə siyasətinin mühim vəzifələrindən biri də büdcədə yaranan problemlərin və çatışmazlıqların aradan qaldırılmasıdır. Bu sahədə daha aktual vəzifələrə aşağıdakıları hesab etmək olar:

- ❖ dövlət xərcləri üçün qənaət proqramının həyata keçirilməsi;
- ❖ gəlirlərin və mərkəzi büdcə vəsaitlərinin xəzinədarlıq hesablarında mərkəzləşdirilməsi;
- ❖ dövlət borcunun idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- ❖ xarici və daxili borclarının inventarizasiyası və onlardan istifadənin nəticələrinin yoxlanılması.

Hal-hazırda dövlətin büdcə siyasəti: sosial yönümlüdür. Büdcə təşkilatlarında işləyənlərin əmək haqlarının ödənilməsi, əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə kompensasiyaların verilməsi mexanizminin işlənməsi, məşğulluğun genişlənməsi üçün şəraitin yaradılması və işsizliyin səviyyəsinin azaldılması, sosial güzəştlər sisteminin sadələşdirilməsi və s. bu sahədə əsas vəzifələrə aiddir.

Yuxarıda sadalananlara əsasən demək olar ki, büdcə siyasəti iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı üçün vacib şərtidir. Bu siyasətin səmərəli aparılması bilavasitə maliyyə problemlərinin həlli ilə bağlıdır.

İnteqrasiya şəraitində maliyyə-büdcə siyasətinin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur:

❖ büdcədən kənar fondların və müxtəlif səviyyəli büdcələrin balanslaşdırılması;

- ❖ vergi sisteminin inkişaf etdirilməsi;
- ❖ dövlət xərcləri strukturunun optimallaşdırılması;
- ❖ şəffaf büdcə sisteminin formalaşdırılması;
- ❖ investisiyaların maliyyələşdirilməsinin genişləndirilməsi;
- ❖ pul-kredit və maliyyə siyasətinin vahidliyinin təmin edilməsi;
- ❖ manatın valyuta kursunun sabitliyi;
- ❖ dövlət mülkiyyətindən istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi;
- ❖ beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin inkişafı.

Zənnimizcə, yalnız vergi yığımlarının artırılması və xərclərin ixtisarı büdcələrin və büdcədən kənar fondların balanslaşdırılması hesabına əldə oluna bilər. Vergiyə cəlb etmə bazasının genişləndirilməsi, vaxtı keçmiş borcların ixtisarı, maliyyə nəzarətinin gücləndirilməsi vasitəsilə vergi yığımının ümumi səviyyəsinin artırılmasına nail olmaq olar. Vergi yığımlarının aşağı səviyyədə olması: təkcə vergi ödəyicilərinin mövcud qanunvericilikdəki boşluqlardan istifadə edərək vergiləri ödəməkdən yayınmaları ilə deyil, həmçinin ÜDM real həcmnin azalması nəticəsində vergi qoyma bazasının azalması ilə izah olunur. Eyni zamanda, vergiyə cəlb etmə bazasını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirmədən vergi uyğunluqlarının artırılmasına nail olmaq qeyri-mümkündür. Əhalinin real gəlirlərini artırıqda onun genişləndirilməsinə başlamaq lazımdır. Bu isə bazarın fundamental probleminin həllini tələb edir: işçi qüvvəsi əmtəəsinin dəyəri onun faktiki bazar qiymətinə uyğun olmalıdır.

Praktiki olaraq dövlət büdcəsi xərclərinin ixtisarı imkanları bitmişdir. Söhbət xərc maddələrinin strukturunun optimallaşdırılmasından gedə bilər. Dövlət borclarına xidmət haqqında ayrıca danışmaq lazımdır. Hazırda dövlət borcunun tərkibinin yenidən qurulması və dövlət borclanması üzrə gəlirliliyin son sərhədinin müəyyən edilməsi məsələsi həll edilməlidir. Dövlət büdcəsi kəsirinin dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası hesabına maliyyələşdirilməsi dövlət borcunun idarə olunmasının çətinləşməsinə səbəb ola bilər.

Hər şeydən əvvəl, dövlət maliyyəsi sahəsində strateji kurs real büdcənin təmin olunmasıdır. Nə qədər ki, iqtisadiyyat istehsalın canlandırılması yolu ilə inkişaf etmiş, dövlətin praktiki olaraq qarşıya çıxan sosial-iqtisadi problemlərin maliyyə resurslarının mərkəzləşdirilmiş ümumdövlət fondu hesabına həll etməsi imkanları da məhdud olacaqdır. Real büdcə təsdiq edilmiş parametrlərə müvafiq olaraq yerinə yetirilməsi mümkün olan büdcədir. Bu isə əsasən iqtisadi inkişafın makroiqtisadi göstəricilərindən asılıdır.

Dövlət mülkiyyətindən istifadəyə görə ödənişlərin artırılması dövlət büdcəsinin əsas problemlərindən biridir. Bunun üçün dövlət nümayəndələrinin yerlərdə olan məsuliyyətləri artırılmalıdır. Dövlət büdcəsinə dövlət mülkiyyətindən istifadəyə görə dividendlərin, icarə haqlarının artırılması təmin edilməlidir. Dövlət mülkiyyətinin idarə edilməsi məsələsi büdcənin gələcək inkişafından ayrılmazdır.

Beləliklə, iqtisadiyyatın və maliyyə sisteminin stabilləşdirilməsi üçün bütün səviyyəli büdcələrin balanslılığının təmin olunması və onların makroiqtisadi göstəricilərin real proqnozu bazasında təsdiqi, vergi qoyma bazasının genişləndirilməsi üzrə kompleks tədbirləri həyata keçirmək, Mərkəzi Bankın açıq bazarda əməliyyatlarını genişləndirmək, manatın valyuta kursunun Mərkəzi Bank tərəfindən kommersiya banklarının əməliyyatları və valyuta hesabları üzərində nəzarətinin gücləndirilməsi yolu ilə sabitləşdirmək, dövlət mülkiyyətindən istifadənin idarə edilməsi məsələsini həll etmək, pul-kredit siyasətini faiz dərəcələrinin tənzimlənməsinə istiqamətləndirmək tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruridir. Burada əsas məsələ milli gəlir yaradan və yüksək intellektual potensiala malik olan əhəlinin maraqlarına istiqamətlənən uyğunlaşdırılmış, pul-kredit, büdcə-vergi, sosial- iqtisadi siyasət həyata keçirilməsidir.

Büdcə prosesinin gələcək təkmilləşdirilməyə ehtiyacı vardır:(Paşayev T.Ə.,2016, s.68-83.)

- maliyyə resurslarının faktiki həcmi ilə qanunvericiliklə təyin edilmiş dövlət öhdəliklərinin həcmi arasında olan uygunsuzluğun saxlanılması;
- büdcə təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi mexanizminin yenidən qurulması;

- büdcə sisteminin həlqələri arasında xərc səlahiyyətlərinin və gəlir mənbələrinin dəqiq sərhədlərinin müəyyən edilməsi;
- nominal vergi yükünün yüksək səviyyəsi;
- büdcənin xarici iqtisadi amillərdən asılılığının aradan qaldırılması;
- büdcə planlaşdırılmasının qısamüddətli olması və onun ortamüddətli iqtisadi siyasətin vəzifələri ilə uyğunluğu.
- büdcə vəsaitlərinin səmərəliliyini əks etdirən meyarlara uyğun olaraq xərclər sahəsində büdcə siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- dövlət borclarının strukturu ilə əlaqədar olan riskləri azaldan idarəetmə sisteminin yaradılması;
- büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi;
- büdcə sisteminin bütün həlqələrində büdcə prosesinin şəffaflığının təmin edilməsi;
- iqtisadi subyektlərin vergi yüklərinin azaldılması;
- ədalətli və səmərəli vergi sisteminin formalaşdırılması, sahibkarlığın tərəqqisi üçün əlverişli şəraitin olması, dövlət büdcəsinin balanslılığının təmin edilməsi.

Həm fərdi istehsal səviyyəsində, həm də makrosəviyyədə iqtisadi artıma əsasən toplanan vəsaitlərin investisiya edilməsi hesabına vergilər vasitəsilə stimullaşdırmaq olur. İstehsal imkanlarının genişləndirilməsi üçün istifadə edilməməyi nəzərdə tutulan bütün kapital xərclərinin məcmusu investisiya fondunu yaradır. Vergi daxilolmaları da makrosəviyyədə onun mənbəyi kimi qismən çıxış edir. İnteraksiyalar nə qədər çox olsa və onlardan nə qədər səmərəli istifadə edilsə, iqtisadi artım sürəti də bir o qədər yüksək olar. Bu baxımdan investisiyaları iqtisadi artımın mühərriki adlandırmaq da olar.

Özəl və dövlət kapital qoyuluşlarının və istehsal edilən nemətlərin keyfiyyətlərinin yaxşılaşdırılmasının müəyyən sosial indikatorları və iqtisadi stimulları investisiya fondunun kəmiyyətə artması üçün istehsalın genişləndirilməsini tələb edir.

Vergiqoymanın stimullaşdırma funksiyasının gücləndirilməsi və investisiyaların kəmiyyətə artırılması onların proqram təminatını nəzərdə tutur. Bu proqramın tərkibinə dövlət və ərazi idarəetmə orqanlarının məntiqi ardıcılıqla həyata vergi qanunvericiliyinin sabitliyinin təmin edilməsi; bütün təsərrüfat ili ərzində vergi sistemində heç bir dəyişiklərə yol verilməməsi; vergilərin sayının artırılmasına yol verilməməyi; istehsalçıya stimulaşdırma məqsədilə kreditin «ucuzlaşdırılması»; vergi sisteminin məqsədyönlülüyünün gücləndirilməsi tənəzzül şəraitində istehsal həcmələrini real olaraq artırma və onun artımına vəsaitlərin investisiya edilməsini həyata keçirən müəssisələrə üstünlük verilməsi; investorların əmanətlərinin və istehsalın, sosial sahə obyektlərinin saxlanılmasına yönəldilən mənfəətin vergidən azad edilməsi.

Vergiqoyma siyasəti vergi nəzarətinin təşkili, vergilərin daxil olmasının təhlili büdcəyə daxil olmaların vəziyyəti və proqnozlaşdırılması ilə yanaşı, iqtisadi artımı və həmçinin sosial sahənin iqtisadi təminatını yaradan investisiyaların stimullaşdırıcı iyerarxiyasını müəyyənləşdirməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən məlum olur ki, müasir vergi sistemi elmi-texniki tərəqqini, resursların və işçi qüvvəsinin struktur yerdəyişmələrini, az tapılan məhsulların buraxılışını, sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmalıdır. Eyni vaxtda inhisarçılıq, xərclərin artması, möhtəkir fəaliyyət, inflyasiya kimi mənfəət meyllər aradan qaldırılmalıdır.

Cəmiyyətin təşkilatı - iqtisadi dinamikası daxil olmaların büdcəyə səfərbər edilməsi və büdcə xərclərinin müxtəlif proqramlara, həmçinin sosial-mədəni sahəyə investisiya edilməsinə yönəldilməsi vasitəsilə təmin edilir. Məhz büdcə vasitəsilə ümumi tələbin və ümumi təklifin makroiqtisadi tarazlığının tənzimlənməsi saxlanılması üzrə birbaşa və əks əlaqələr həyata keçirilir.

İnvestisiyaların təminatında vergiqoymanın funksiyaları, iqtisadi artım və istehsal miqyaslarının genişlənməsi vergi məkanını artırır və resursların daha artıq həcmdə geri qaytarılmasını gücləndirir. Bunları da iqtisadi dinamikasının təmin edilməsinin əks əlaqələri adlandırmaq olar.

Müxtəlif səviyyəli büdcələr vasitəsilə birbaşa və əks əlaqələr həyata keçirilir. Sıx qarşılıqlı əlaqə və asılılıq şəraitində büdcə və vergi sistemləri formalaşır və fəaliyyət göstərir. Hər bir milli dövlət qurumunda büdcə subordinasiyasına uyğun olaraq vergi sistem də təşəkkül tapmışdır. Nəticədə, dövlət və yerli (regional) büdcələr formalaşır. Bunlar da iqtisadi artıma və investisiya siyasətinin həyata keçirilməsinə ən böyük təsir göstərir. Vurğulamalıdır ki, dövlət büdcəsi və regional büdcələrin kəsinin artması mərkəzləşdirilmiş maliyyələşdirmə mənbələri hesabına investisiya qoyuluşunun azalmasına yol açmağa bilər. Nəzəri cəhətdən qiymətlərin liberallaşdırılmasından sonra dövlət maliyyələşməsi sistemində yarana biləcək gərginlik dərəcəsinin artması gözlənilən haldır. Əmtəə kütləsinin azalması ilə müşayiət olunan inflyasiyanın idarə edilməyən inkişafı ilə büdcənin xərc hissəsi artmağa, vergi bazası və büdcə gəlirləri isə azalmağa doğru istiqamətlənə bilər. (Ələsgərov A. B., 2014, s.40-45.)

İntegrasiya şəraitində büdcələrarası münasibətlərin inkişaf etdirilməsi istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Ölkəmiz və dünya iqtisadiyyatı ilə bağlı inkişafı seyr etmək və bu inkişafın büdcə və ölkə iqtisadiyyatı üzərindəki təsirləri mövzusunda tədqiqatlar aparmaq və analizlər etmək, qiymətləndirmə hesabatları hazırlamaq.

- Orta və uzun müddətli alternativ makroiqtisadi və maliyyə siyasətləri tərəqqi etdirmək.

- Tərəqqi etdirdiyi makro modellər ilə iqtisadi və ictimai siyasətlərin təsirlərini təxmin etmək.

- Ekonometrik və statistik təhlillər həyata keçirmək, həssaslıq, uzun müddətli proqnozlar, zaman seriyası təhlili vasitəsilə maliyyə davamlılığını yoxlamaq və iqtisadi göstəricilər ilə büdcə məlumatları arasındakı əlaqələri müəyyən etmək.

- Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən hazırlanan nəşrlərə əlaqədar qiymətləndirmələr aparmaq və hesabatlar tərtib etmək.

- Mərkəzi İdarə Aylıq Büdcə reallaşmağa hesabatlarını tərtib etmək və nəşr etmək.

- OECD, IMF, Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı və beynəlxalq təşkilatları ilə əlaqələr qurmaq.

- Mərkəzi rəhbərlik kontekstində hakimiyyət orqanları, ictimai təhlükəsizlik təşkilatları və məhəlli idarələri əhatə edən illik Ümumi Fəaliyyət Hesabatını tərtib etmək və dərc etmək.

- Milli və beynəlxalq təşkilatları müəyyən məlumatlar ilə təmin etmək.

- Cəmiyyət maliyyəsi sahəsində Avropa Birliyi müktəsebatına tam uyğunlaşma təmin etməyə istiqamətli sənədlərə və işlərə müəyyən fayda vermək.

- Avropa Birliyinə uyğunlaşma başqa vahidləri və lazım olduqunda əlaqədar ictimai idarələri arasındakı koordinasiya fəaliyyətlərini həyata keçirmək.

- Avropa Birliyinə uyğunlaşma müzakirələri kontekstində toplantı, seminar və bənzəri tədbirlər həyata keçirmək, təşkil olunan tədbirlərdə iştirakı təmin etmək.

- Qeydiyyatdan əvvəl istiqamətli çərçivənin yaradılması və IPA'nın istifadə olunması işlərinə iştirakı təmin etmək, bu məzmununda Maliyyə Əməkdaşlıq Komitəsinin iclaslarında Nazirliyi təmsil etmək, IPA sahəsində hazırlanan sənəd və razılaşma qaralamaları ilə təşkilati quruluşlanma tədbirləri ilə əlaqədar Ümumi Müdirlik görüşlərinin yaradılması, çətdirilməsi və IPA elementləri kontekstində layihələrin yaradılması, tərəqqi etdirilməsi və aparılması işlərini görmək.

- Avropa Birliyinin fondları ilə maliyyə edilən başqa layihələrlə əlaqədar məlumatlandırma, hazırlıq yaxud tətbiq fəaliyyətlərini həyata keçirmək.

- AB və OECD bir ortaq cəhdi olan (İƏİT) SIGMA'nın əlaqələrini icra etmək və koordinasiya etmək.

- Ümumi Müdirlik vəzifə və səlahiyyətləri sahəsinə girən mövzularda yazılan inkişafın, 3 aydan bir "Milli verilənlər bazasına" işlənməsini həyata keçirmək.

- İqlim dəyişikliyi və qlobal istiləşməylə bağlı xüsuslarda Ümumi Müdirlik səlahiyyət və vəzifə sahəsindəki yazışmaları həyata keçirmək və danışıqları müşayiət etmək.

- AB ilə bağlı inkişafı müşayiət edərək, aktual məlumat, xəbər, təhsil proqramı, layihə, təqaüd kimi tədbirlər barəsində Ümumi Müdirlik işçilərinə

bildiriş göndərmək, işçilərimizin bu tədbirlərdə iştirakını təmin edəcək işləri görmək, kitab, əl kitabçaları, məqalələr hazırlamaq.

- AB Komissiyası və başqa AB təşkilatları əlaqələrin həyata keçirilməsini təmin etmək.

Deməli, yuxanda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, dövlətin iqtisadiyyata çevik iqtisadi mexanizmlərlə, o cümlədən maliyyə-büdcə siyasəti ilə təsiri apardan siyasətin iqtisadi səmərəliliyini artırmaq imkanına malikdir.

Dövlətin iqtisadi vəzifə sahəsində gerçəkləşən bu dəyişmə, büdcənin funksiyalarında da dəyişikliyə yol açmışdır. Büdcə nəzəriyyələri ölkə iqtisadiyyatında qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaqda dövləti büdcəsinin necə istifadə olunması lazım olduğunu izah edir, bundan başqa büdcə mövzusunda təkmilləşmiş olan nəzəriyyələr əsas etibarilə büdcə uyğunluğu ilə bağlıdır. Ona görə ki, bərabərlik, büdcə nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli bir mövzudur. Büdcə uyğunluğu ilə bağlı olan nəzəriyyələr 2 yerə ayrılır: ənənəvi (klassik) və müasir nəzəriyyələr. Buradakı əsas xüsusiyyət hər iki qrup nəzəriyyənin də bərabərlik anlayışı ifadə etməsidir. Tarazlı büdcə proqramı bu iki şəkildə həyata keçirilə bilər.

a) Büdcə gəlirləri dəyişsə də, dövlət xərclərinin daimi dəyişməz qalması təmin olunur.

b) Vergi gəlirinin artdığı rifah dönməndə dövlət xərcləri artırılır, vergi gəlirlərinin azaldığı dövrlərdə isə xərclər azaldılır. Ancaq xərclərin dəyişməməsi metoddan istifadə olunduğu zaman, rifah dövrlərində vergi dərəcələrini azaltmaq, depressiya illərində isə yüksəltmək lazımdır.

Depressiya illərində vergi dərəcələrinin sabit olaraq tutulması vergi gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır. Büdcənin tarazlı şəkildə daimi gəlirli olması və əsas tənzipləmə, nəzarət funksiyalarını həmişə həyata keçirməsi üçün, maliyyələşməyə ehtiyacı vardır. O cümlədən, bu maliyyələşmənin ən sağlam əsası vergilərdir, ona görə ki, dövləti dövlət edən onun əhalisidir, yəni əgər dövlət varsa deməli onun əhalisində vardır. Vergi özü əhalinin daşdığı yüklülük olduğu üçün ilbəlil büdcənin maliyyələşdirilməsi əlavə donor tələb etmədən formalaşa bilər, ancaq bu maliyyələşmə bəzi hallarda dövlətin xərclərini tam əhatə edə bilmir. Bu

zaman dövlətin büdcə nizamlaşdırma siyasəti hesabına büdcələrarası münasibətlər ilə büdcə kəsiri bağlanır.

3.2. Vergi islahatlarının büdcələrarası münasibətlərin səmərəliliyinin artırılmasında rolunun yüksəldilməsi

Təcrübə göstərir ki, maliyyə siyasətinin iqtisadiyyatdan ayrılması ciddi çətinliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Maliyyə siyasətinin işlənməsinə elmi yanaşma onun cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğunluğunu və maliyyə nəzəriyyəsinin nəticələrinin daimi uçotunu nəzərə alır.

Fikrimizcə, büdcə-vergi siyasətinin aparılması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi məqsədmüvafiqdir:

- ❖ vergi ödəyicilərinin vergi yükünün azaldılması;
- ❖ iqtisadiyyatın sahələrinə vergi güzəştlərinin tətbiq olunması;
- ❖ ÜDM formasına və sahə quruluşuna müvafiq şəkildə büdcə gəlirlərinin artması;
- ❖ vergilərin strukturunun sadələşdirilməsi istiqamətində təkmilləşdirilməsi;
- ❖ qevri-neft sahəsində iqtisadi fəallığın artırılması və sahibkarlıq fəaliyyət sahəsinin böyüməsinə imkan yaradan vergi mühitinin yaranması,
- ❖ islahatların dövlət sosial sığorta şəbəkəsində intensivləşdirilməsi;
- ❖ dövlət büdcəsindən seçilmiş vəsaitlərin keyfiyyəti üzrə əlverişli xərclənməsi əsasında maliyyə nəzarətinin ciddiləşməsi;
- ❖ dövlət vəsaitinin keyfiyyəti üzrə əlverişli xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək üçün müəssisə, idarə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin tələb edilən səviyyədə görülməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməsi;
- ❖ hökumət zəmanətli kreditlər hesabına həyata keçirilən layihələrin səmərəli və təyinatına uyğun istifadəsinin təmin olunması üçün monitorinqlər keçirilməsi və nəticələrini müzakirə edilməsi;

❖ ölkənin tədiyyə balansı göstəricilərinə bilavasitə təsir göstərən dövlət və qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatların hökumət zəmanəti ilə təmin edilməyən xarici borclarının uçota alınması və təmin edilməsi məsələsinin həllini həyata keçirilməsi;

❖ dövlət orqanlarının idarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi;

❖ büdcənin icra olunması zamanı şəffaflığın təmin edilməsi;

❖ ahəngdarlığı vergilərin daxilolmalarında artırılması;

❖ vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;

❖ xərclərin investisiya yönümlülüğünün təmin edilməsi;

❖ dövlət büdcəsindən maliyyələşən sahələr üzrə xərc normativlərinin təkmilləşdirilməsi;

❖ büdcə kəsirini inflyasiya yaratmayan mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın artıran qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi yönündə görüləcək işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsini və sosial sahələrdəki vəziyyəti xarakterizə edən əsas göstərici olan Ümumi Daxili Məhsul istehsalı hər il 8-10% artırılmış qeyri- dövlət sektorunun payı isə 75,0%-dən çoxunu təşkil etmiş, inflyasiyanın səviyyəsi isə minimuma endirilmişdir.

Respublikamızda perspektivdə həyata keçirilməsi düşünülmüş vergi-büdcə siyasəti ölkə daxilində sahibkarlığın tərəqqisi, infrastruktur sahələrin modern tələbləri nöqtəyi-nəzərindən bir daha qurulması, kənd təsəvvüsünün nisbətən azaldılması və bölgələrin tərəqqisi üçün iqtisadi potensialların ərsəyə gətirilməsi ilə bərabər, bütün müəssisələrdə, eyni zamanda büdcə təşkilatlarında maliyyə intizamının yaradılmasını özündə birləşdirir.

Yığılım əmsalının yüksəldilməsi və vergi qoyma bazasının genişləndirilməsi hesabına büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərinin investisiya və sosial yönümlülüğünün təmin edilməsi, xərclərin həyata keçirilməsində şəffaflığın və idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə ölkənin sosial-iqtisadi tərəqqisi sahəsində vacib tədbirlər görülməlidir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyat sahəsində mövcud olan ödəmələr probleminin həll edilməsi, enerji daşıyıcılarının ölkədaxili qiymətlərinin yavaş-yavaş dünya qiymətləri ilə eynilik təşkil etməsi kimi məsələlər gələcəkdə həll edilməsi mühüm olan məsələlərdir.

Gələcəkdə dövlət vəsaitindən istifadə üzrə şəffaflığın artıran qanunvericilik bazasının inkişaf etdirilməsi yönündə görülməli işlərin davam etdirilməsi məqsəduyğundur.

AR vergi sisteminin 21-ci əsrin global tendensiyalarına müvafiq şəkildə tərəqqi etdirilməsi işləri hər zaman görülməlidir. İnternet və mobil telefonlarla, POS-terminallarla e-ödənişlərin edilməsi və e-ticarətin geniş tərəqqisi ilə əlaqədar hüquqi və fiziki şəxslər gələcəkdə alqı-satqı prosedurlarını plastik kartlar və e-pullar hesabına internet vasitəsilə həyata keçirəcələr. E-kommersiya və e-xidmətlərlə əlaqədar qeyri-maddi aktivlərin vergitutma obyektləri kimi təsbit olunması mövzuları VM-də və əlaqəli qanunvericilikdə vacib dəyişikliklərin edilməsini, həmçinin e-kommersiya və e-xidmətlərlə əlaqədar internet üzərindən həyata keçirilən əməliyyatların müəyyən edilməsi üçün vergi inzibatçılığı sektorunda innovasiya yönümlü intellektual texnologiyaların tərəqqisini və tətbiq edilməsini istəyəcəkdir. Zənnimizcə, bunları aşağıdakı istiqamətlər üzrə həyata keçirmək daha yaxşı olardı:

> Vergi sisteminin və vergi qanunvericiliyinə əmələmə mexanizminin sdövlətlərarası miqyasdadır sınılanmış formada sadələşdirilməsi;

> Yoxlamaların vahidləşdirilməsi, vergi müfəttişlərinin biznes fəaliyyətinə qanunsuz müdaxiləsinin əngəllənməsi və vəzifədən sui-istifadə imkanlarının zəifləməsi;

> Yoxlamalarla bağlı şikayətlərin gözdən keçirilməsi üçün səmərəli mexanizmin ərsəyə gətirilməsi və nəticədə şikayətlərə müvafiq olaraq baxılması, qaydaların pozulması zamanı verilən cəzaların təyin edən yoxlama sertifikatlarının verilməsi;

> Ümumi dövriyyədən qazınan verginin, həmçinin sosial sığorta haqlarının sadələşdirilmiş vergidə ehtiva olunması;

> KOM-lar və iri vergi ödəyiciləri üçün eyni vergi uçotunun tətbiq edilməsi;

> Yoxlamaların əvvəlcədən planlaşdırılması və tətbiqi zamanı risklərin qiymətləndirilməsi prinsiplərinin tətbiq olunması və nəticədə daha yüksək gəlirlərin əldə ediləcəyi müəssisələrə daha çox fikir verilməsi;

> Vergi yoxlamalarının düzgün şəkildə tənzimlənməsinə, vergi yoxlamalarının çevrəsinin dəqiq vergi məsələləri ilə qurulması, vergi müfəttişləri üzərində nəzarətin gücünün artması və qanun pozuntuları olduqda cəza tədbirlərinin daha da ağırlaşdırılması;

> E-hesabatların tətbiq edilməsi metodu ilə vergi əməkdaşları və sahibkarlar arasında münasibətin pisləşməsi;

> Vergi hesabatlarının və vergi uçotu əməliyyatlarının çox aydın şəkildə sadələşdirilməsi və inkişaf etmiş dövlətlərarası təcrübəyə adaptasiya ollmaması, başqa sözlə desək vergilərin hamısı yaxud bir neçə vergi üçün bir vergi hesabatını təqdim etməyə səbəb olan vergi uçotunun tətbiq edilməsi.

Müxtəlif əməliyyatlar üzrə maliyyə-idarəetmənin optimallaşmasında xəzinədarlıq xüsusi rol oynayır. Dünya ölkələrinin təcrübəsi xəzinədarlığın bu sahədə böyük səlahiyyətə sahib olduğunu göstərir. Bu səlahiyyətlər aşağıdakı qeyd edilmişdir:

I. Dövlət büdcəsinin planlaşdırılması və onun icra olunmasına nəzarət; büdcədən kənar fondların, o cümlədən yerli orqanların əməliyyatları üzərində nəzarətin təşkil edilməsi;

II. Cari nağd pulların idarə olunması, həmçinin bank sistemində daxil olan pullar üzərində nəzarət, o cümlədən dövlət xərclərinin qaydaya salınmasını təmin etmək;

III. Dövlət borclarının və eyni zamanda təminatlı borcların idarə olunması;

IV. Dövlət maliyyə aktivlərinin, həmçinin dövlət müəssisələrinin səhm paketlərinin idarə olunması;

V. Dövlət idarəetmə orqanlarında əməliyyatların uçotu və dövlət maliyyə məlumat sisteminin əlverişli fəaliyyətinin təmin olunması;

VI. Auditor formasında yoxlama və dəyərləndirmə.

Maliyyə vəsaitlərinin əlverişli istifadə edilməsi ilə bərabər onların xərclənməsinin mərhələlərində xəzinədarlıq müəyyən səviyyədə büdcənin icrasına ilkin nəzarət funksiyasını da tətbiq edir.

AR-nın tarixi təcrübəsinə əsasən, qanunvericiliklərlə qeyri-vergi ödənişləri olan sığorta ayırmalarının və eyni zamanda gömrük rüsumlarının əldə edilməsi və inzibatçılığı VN-nə tapşırılmalıdır. Bütün bunlar vergi ödənişləri üzrə daxilolmaları yüksəltməklə, daha effektiv və inkişaf etmiş vergi nəzarəti təşkil etməyə, vergi inzibatçılığının daha da inkişaf etdirilməsinə imkan verir.

Vergi ödəyicilərinin uçota alınması və hüquqi şəxslərin qeydiyyatı Vergi nəzarəti mərhələsində olmalıdır. Ödənişlərin uçotu dünya təcrübəsində özünü sübut etmiş “özühesablama” prinsipinə əsaslanmalıdır. Bu prinsipin maksimal effektiv fəaliyyəti AR VN-nin məlumatların bir mərkəzdə və vahid texnologiya ilə hazırlanması şəraitində ola bilər. Vergi inzibatçılığının müasir modelində vergi ödəyicilərinin müraciətamələri və şəxsi hesabları rabitə kanalları vasitəsilə seqmentləşdirilərək göndərilir və vahid mərkəzdə hazırlanılır.

Ölkənin və vergi ödəyicilərinin mənafeələrini olduğu kimi saxlamaq üçün azad məhkəmə sisteminin olması, məhkəmələrin açıq şəkildə təşkil olunması, bu sistemin rüşvətdən uzaq olması mütləqdir. Vergi qanunvericiliyi ilə bağlı məhkəmənin apardığı tədqiqatların mükəmməl şəkildə qurulması, qanunvericilikdə mübahisə yaradan mövzuların işlək şəkildə yoluna qoyulması üçün Ali Məhkəmə və Ali Arbitraj Məhkəmələri rəhbərliyi altında nüfuzlu biznes və çalışanlar, vətəndaş cəmiyyətinin üzvləri, icra orqanları əməkdaşları və s. ibarət təcrübəçi-məsləhət şuraları ərsəyə gətirmək pis olmazdı. Vergi mübahisələrinin məhkəmə mexanizmini əlverişli texnologiyalarla hazırlanmış, məhkəmə vaxtına kimi həll edilmə qaydaları ilə nizamlanmasına daha çox önəm verilməlidir. Bu, məhkəmələrin üzərinə düşən vergi yükünü azaltmaqla, bəzi mübahisələri primitiv, operativ və daha az xərclə həll olunmasına, ümumilikdə vergilərin toplanmasına transaksiya xərclərinin azalmasına gətirib çıxara bilər.

MN-də bundan sonrakı büdcə ili üçün dövlət büdcəsinin ayrılmaz hissəsi olan - gəlirlərin və xərclərin proyektləri tərtib edərkən təsnifatın iqtisadi,

funksional və təşkilatı təsnifatların paraqrafları səviyyəsində məlumat axınının avtomatlaşdırılması ilə, cari ilin dövlət büdcəsinin gözlənilən icrasına aid informasiya, eyni zamanda sonrakı büdcə ili üzrə gəlirlərin ötən ilin faktiki və cari ilin gözlənilən nəticələri, o cümlədən, xərclərin funksional, iqtisadi və təşkilatı təsnifatlar üzrə müqayisəsi və başqa informasiyalar toplamaq olar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

1. Bütçələrarası münasibətlərin fəaliyyət göstərən sistemində dərin dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. İndiyə qədər maliyyə resurslarının regionlar və bütçə sisteminin həlqələri arasında yenidən bölüşdürülməsi mexanizminə əsas diqqət yetirilirdi. İndi isə artıq bütçə öhdəliklərinin hüdudlaşdırılmasının və onların yerinə yetirilməsi üzrə məsuliyyətin müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanları arasında bölgüsünün dəqiqləşdirilməsinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. Regional və yerli hakimiyyət orqanlarının bütçə siyasəti üzrə məsuliyyətlərinin artırılması həyata keçirilməli, əhali, kreditorla bütçə təşkilatları qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi mexanizmi təkmilləşdirilməlidir.

2. Düzgün bütçə-vergi siyasətinin aparılması makroiqtisadi sahədə qazanılan nailiyyətlərin təmin edilməsinin əsas şərtlərindən biridir. Bütçə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılması, ölkədə xəzinədarlıq sistemi yaratmaqla dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən, idarə edilməsinin təşkili, bütün dövlət xərclərinin, o cümlədən bütçədən kənar fondların əməliyyatlarının bütçə vasitəsilə həyata keçirilməsi, dövlət daxili və xarici investisiyalarının xəzinə nəzarətinə cəlb edilməsinə başlanılması, öhdəliklər sistemini tətbiq edərək bütçə təşkilatları tərəfindən yeni borclanmanın qarşısının alınması, xərclərin icrasının maliyyə planlaşdırılmaları əsasında həyata keçirilməsi və s. bütçə-vergi islahatlarının mühüm istiqamətlərindən olmuşdur.

3. Azərbaycanda həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər və islahatlar nəticəsində ölkəmizin çoxşaxəli sosial-iqtisadi inkişafı və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası üçün münbit şərait yaradılmışdır. İqtisadiyyatda ciddi irəliləyişlər əldə edilmiş, bir çox sahələrdə, xüsusilə makroiqtisadi göstəricilərin artımında yüksək nəticələrə nail olunmuşdur.

4. Vergi mexanizminin ötən dövr ərzində əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş və onun beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırılmasına qismən nail olunmuşdur. Bütçə gəlirlərinin ÜDM-un strukturuna və sahə quruluşuna uyğun artımına, potensial gəlirlərin bütçəyə təmin olunması əmsalının əhəmiyyətli dərəcədə

yüksəldilməsinə, vergilərin sadələşdirilməsinə, vergi dərəcələrinin və vergi güzəştlərinin azaldılmasına, vergi ədalətliyiinin təmin olunmasına, vergilərin yığılmasını təmin edən orqanların strukturunun təkmil iəşdirilməsinə, nəzarətin səmərəliliyiinin artırılmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsini təmin edən vergi mühitinin yaradılmasına, vergi yükünün azaldılmasına nail olunmuşdur.

5.Dövlətin iqtisadi funksiyaları inteqrasiya şəraitində ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Planlı iqtisadiyyatda dövlət iri mülkiyyətçi olduğu halda indi yalnız iqtisadi proseslərin əlaqələndiricisi və tənzimləyicisi rolunu oynayır.

6.Dövlət gəlirlərinin idarə edilməsi büdcə xərclərinin idarə edilməsi ilə sıx bağlıdır. Belə ki, büdcə xərclərinin həcmi büdcə gəlirləri ilə məhdudlaşdırılır. Digər tərəfdən xərclərin azaldılması da sonrakı illərdə öz mənfi təsirini göstərə bilər. Bu məqsədlə büdcə xərclərinin elə optimal həcmi və müddətini müəyyən etmək lazımdır ki, minimum xərclərlə sosial-iqtisadi vəzifələri optimal şəkildə həll etmək mümkün olsun.

7.Son illərdə aparılan səmərəli vergi siyasəti ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasının parametrlərinə uyğulu olaraq müəyyənləşdirilərək həyata keçirilmişdir.Vergi siyasətini istiqamətləndirən ümumi makroiqtisadi göstəricilər özündə sərt maliyyə-kredit siyasətindən tədricən uzaqlaşmam, büdcə və vergi siyasətinin çevikliyiinin artırılmasını, maliyyə intizamının gücləndirilməsini, manatın məzənnəsinin tənzimlənməsini və s. tədbirləri özündə əks etdirmişdir. Bu kompleks makroiqtisadi tədbirlər sabit iqtisadi artımın təmin edilməsinə, istehsalın həcmiinin və qeyri-neft sektorunda məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mərhələlərlə yoxsulluğun aradan qaldırılmasına, ölkənin regionlarının iqtisadi inkişafının bərpası və tarazlaşdırılmasına, yerli özünüidarəetmə orqanları olan bələdiyyələrin iqtisadi müstəqilliyinin təmin edilməsinə, onların fəaliyyətinə uyğun iqtisadi şəraitin yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

Təkliflər:

1. Bütçə-vergi islahatlarının mühüm istiqamətləri kimi bütçə xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığının artırılması, ölkədə xəzinədarlıq sistemi yaratmaqla dövlətə məxsus maliyyə ehtiyatlarının vahid mərkəzdən idarə edilməsinin təşkili olunması;

2. Bütün dövlət xərclərinin, o cümlədən bütçədən kənar fondların əməliyyatlarının bütçə vasitəsilə həyata keçirilməsi, dövlət daxili və xarici investisiyaların xəzinə nəzarətinə cəlb edilməsinə başlanılması;

3. Öhdəliklər sistemini tətbiq edərək bütçə təşkilatları tərəfindən yeni borclanmanın qarşısının alınması, xərclərin icrasının maliyyə planlaşdırılmaları əsasında həyata keçirilməsi:

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

1. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Bakı, 1995
2. "Azərbaycan Respublikasının «Vergi Məcəlləsi». Bakı, 2001
3. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002.
4. "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Qanunu". Bakı, 2019
5. "Azərbaycan vergi xəbərləri " jurnalı – №-5,10,11 (2017)
6. A.Musayev, Y.Kəlbəliyev, A.Hüseynov.(2012) Azərbaycan Respublikasının vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Dərs vəsaiti. Bakı,
7. F.Ə.Məmmədov, A.F.Musayev, M.M.Sadıqov, Z.H.Rzayev, Y.A.Kəlbəliyev.(2011) Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dərslik. Bakı,.
8. "Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il Dövlət Büdcəsi haqqında qanunu
9. "Azərbaycan Respublikasının 2017-cı il Dövlət Büdcəsi haqqında qanunu
10. "Azərbaycan Respublikasının 2018-cı il Dövlət Büdcəsi haqqında qanunu
11. Paşayev T.Ə.(2016) Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi və büdcə-vergi siyasətinin, əsas istiqamətləri // AMEA-nın xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, №1, s.68-83
12. Rzayev İ.M .(2015)Azərbaycanda vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri / Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu), V buraxılış. Bakı: Elm, s. 267-277.
13. Z.Ş.Paşayev.(21-22 dekabr 2016) Dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşmasında vergilərin rolu, ADİU Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans II kitab səh.275-286
14. Büdcə sistemi dərslik Bədəlov Ş.Ş və başqaları(2013).Bakı

15. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi (2014) “Vergiyə giriş”. Dərsik. Şamaxı

16. Həsənlı M.X (2016) Bütçə münasibətlərinin gəlir və xərclərin nızamlaşdırılmasına təsiri//AMEA-nın xəbələri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası Bakı; Elm, s.67-70

17. Rzayev İ.M (2010) “Azərbaycan Respublikasında regionların davamlı sosial-iqtisadi inkişafı: mövcud vəziyyət və gələcək perspektivlər” Bakı,

Rus dilində

1. Малыш, Е. В. Налоги и налогообложение(2017) : учеб.-метод. Пособие. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та,. — 112 с.
2. Погодина, И. В. Налоговая система(2017): теория и тенденции развития: учеб. Пособие. – Владимир : Изд-во ВлГУ,. – 88 с

İngilis dilində

1. Alm, J., Mckee, M. ve Beck, W. Amazing Grace(2013): Tax Amnesties and Compliance National Tax Journal , C: 43, No:1 , ss. 123-137
2. James, S. and Alley, C. Tax Compliance, Self-Assessment and Tax Administration Journal of Finance and Management in Public Services(2002) C:2 No:2, , pp. 27-42

Türk dilində

1. Saruç, N. T. Vergi Uyumu (2015), Ankara, Seçkin Yayıncılık,

İnternet resursları

1. www.sc@azstat.org - Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi
2. <http://www.science.gov.az/>
3. www.library.unec.edu.az

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Dövlət investisiya xərcləri.....	40
Cədvəl 2. Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	46
Cədvəl 3. Vergi daxilolmaları.....	48
Cədvəl 4. Dövlətin büdcəsinin gəlir və xərcləri.....	50
Cədvəl 5. Dövlətin büdcəsinin gəlirləri.....	51
Cədvəl 6. Dövlətin büdcəsinin xərcləri barəsində məlumat.....	53

Diagramların siyahısı

Diagram 1.2017-ci il üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmaların strukturu.....	52
--	----